

SANGITA-DARPANA,

OR

THE MIRROR OF MUSIC,

BY

DAMODARA MISRA :

EDITED WITH NOTES

AND PUBLISHED BY

RAJAH SOURINDRO MOHUN TAGORE, Mus. Doc.,
F. R. S. L., M. R. A. S.,

Companion of the Order of the Indian Empire ;

KNIGHT COMMANDER OF THE ORDER OF LEOPOLD, BELGIUM ;

OF THE FIRST CLASS OF THE ORDER OF ALBERT, SAXONY ;

AND OF THE MOST EXALTED ORDER OF FRANCIS JOSEPH, AUSTRIA ;

**CHEVALIER OF THE ROYAL PORTUGUESE MILITARY ORDER OF CHRIST,
AND OF THE SECOND CLASS OF THE IMPERIAL ORDER OF MEDJIDIE, TURKEY ;**

FRANC CHEVALIER OF THE ORDER OF THE KNIGHTS OF THE HOLY SAVIOUR

OF MONT REAL, JERUSALEM, RHODES, AND MALTA ;

KNIGHT OF THE GURKHA STAR OF SARASVATI, NEPAUL ;

OF THE ORDER OF BARABAMALA, SIAM ;

AND OF THE FIRST CLASS OF THE IMPERIAL ORDER OF THE "PAOU SING,"

OR "PRECIOUS STAR," CHINA ;

KNIGHT OF HONOR OF THE ORDER OF CABALLERON HOSPITALAROS, SPAIN ;

CAVALIERE D'ONORE OF ARKOPAGO DEI DECORATI DI TUTTE LE NAZIONI,

**LIVORNO ; HIGH PROTECTOR OF THE WHITE CROSS OF THE HUMANITARIAN
ACADEMY, LEGHORN ;**

HONORARY KNIGHT OF THE ORDER OF SAVIOURS OF THE MARITIME ALPS ;

KNIGHT OF HONOR OF HER HIGHNESS MARY OF LUSIGNAN,

PRINCESS ROYAL OF CYPRUS, OF JERUSALEM, AND OF ARMENIA ;

KNIGHT OF THE IMPERIAL HIGH PERSIAN ORDER OF LION AND SUN ;

CHEVALIER OF THE ACADEMIC ORDER OF BUENOS-AYRES, SOUTH AMERICA ;

FOUNDER AND PRESIDENT, BENGAL MUSIC SCHOOL, CALCUTTA ;

SANGITA-NAYAKA AND SANGITA-SILPA-VIDYA-SAGARA OF NEPAUL ;

HONORARY MAGISTRATE & MAGISTRATE OF POLICE IN THE TOWN OF CALCUTTA ;

JUSTICE OF THE PEACE FOR THE TOWN OF CALCUTTA ;

FELLOW OF THE UNIVERSITY OF CALCUTTA ;

HONORARY MEMBER OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY, CEYLON ;

AND OF THE STRAITS BRANCH, MALAYA ;

CORRESPONDING MEMBER OF THE SOCIETY OF ARTS AND SCIENCES, JAVA ;

&c., &c., &c., &c.

PART I.

Calcutta:

65, PATHURIAGHAT STREET.

1881.

[*All rights reserved.*]

कवितादाता ।

DEDICATED

BY PERMISSION

TO

The Illustrious Prof. Dr. A. Weber,

BY

HIS OBLIGED SERVANT,

S. M. TAGORE.

संगीतदर्पणम् ।

श्रीं नमो नमोऽस्तु ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथम्य शिरसा देवौ पितामहमहेश्वरौ ।

सङ्गीतशास्त्रसंक्षेपः सारतोऽयं मन्योऽयते ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणम् ।

इन्दिराक्षदयानन्दसुकुन्दचरणौ स्मरन् ।

सङ्गीतदर्पणव्याख्याभारभे मलहारिणीम् ॥

अनया मलहारिण्या दर्पणे विप्रदीप्तते ।

सुखेन सन्तः पश्यन्तु पदार्थान् प्रतिविम्बितान् ॥

इह खल्वालोहितसकलशास्त्ररत्नाकरः सङ्घदयङ्घदयानन्दसन्धोऽहकरः
दुर्लभसङ्गीततत्त्वावकचनचन्धनिखिललोकाररः श्रीमहामोदरः सङ्गीत-
दर्पणं नाम सङ्गीतग्रन्थं चिकीर्षुः प्रारीक्षिताद्यैर्विभ्रपरिसमाप्तिकामो-
ऽविगीतशिष्टाचारपरिपासनमनुबन्धानः प्रथमं सकलविभ्रविज्ञातकं विनायकं
प्रथम्य सर्वाराध्यतया नक्षत्ररथोर्नमस्काररूपं मङ्गलमाचरति, प्रथम्येति ।
मया पितामहमहेश्वरौ नक्षत्ररथौ देवौ, शिरसा मूर्ध्ना, प्रथम्य
अभिवाद्य, सङ्गीतशास्त्रस्य संक्षेपः सङ्गीतदर्पणव्याख्योऽयं ग्रन्थः, सारतः
स्मिरांशवः, सारोवचे स्मिरांशे चेत्यमरः, अतिविशुद्धतमसारवांशं विहायेत्यर्थः,
उच्यते । संक्षिप्तः सारवांशाद्यं प्रथम्यः खल्यकारणेन सङ्गीतरहस्यबुभुक्षुर्मा-
महते उपकाराय भविष्यतीत्यभिप्रायः । ग्रन्थस्य शब्दार्थसकलात्, शब्दो-
न्मत्तत्वेन नक्षत्रः शब्दरूपत्वात्, अर्थरूपं यदस्ति च धत्ते मुग्धेन्द्रशेखर-
इत्यनेन शङ्करस्यार्थरूपधरत्वात्, युज्यतएव तयोः प्रथमरूपं मङ्गलाचरणं
ग्रन्थादौ । एव सुख्येकतर्कादादौ पितामहनिर्देशः । १ ।

भरतादिमतं सर्वं मालोच्चातिप्रयत्नतः ।
 श्रीमहामोदराख्येन सज्जनानन्दहेतुना ।
 प्रचरद्रूपसङ्गीतसारोद्धारोविधीयते ॥ २ ॥
 गीतं वाद्यं नर्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
 मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ॥ ३ ॥
 द्रुहिणेन यद्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
 महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥ ४ ॥

भरतेति ।—भरतादिमतं भरतादीनां सङ्गीतशास्त्रप्रवर्तकानाम् अभि-
 मायं, आदिशब्दात् कथ्यपमतङ्कपार्थि प्रभृतयो गच्छन्ते, तत्र प्राधान्येनादौ
 भरतनिर्देशः । अतिप्रयत्नतः अतिश्रयितेन अनसम्मानेन, आलोच्य मथित्वा
 निपुणं समालोच्येति यावत्, सज्जनानन्दहेतुना सहृदयप्रमोदजनकेन
 श्रीमहामोदराख्येन मयेति श्रेयः, प्रचरद्रूपाणां भूयिष्ठं प्रचक्षितानां सङ्गी-
 तानां सारोद्धारः सारनिष्कर्षः, विधीयते यथाशास्त्रं क्रियते । २ ।

अथ किं तत्सङ्गीतमित्याह, गीतमिति ।—गीतं वाद्यं नर्तनं नृत्यञ्च
 इति त्रयं सङ्गीतम् उच्यते कथ्यते । ननु समुदितानामेव सङ्गीतत्वं ननु
 अस्मानाम् इति न शङ्कनीयं, सङ्गीतशब्देन एकैकस्यापि बोधनात् । एतेषां
 नृत्यवाद्यगीतानामुत्तरोत्तरमुपादेयत्वं तदयथा ;—नृत्यं वाद्यानुगं वाद्यञ्च
 गीतानुगमिति गीतस्यैव प्रधानत्वम् । एतदुत्पत्तिर्वेदेभ्यो यथा ;—अभिः
 पाद्यमभूङ्गीतं सामभ्यः समपद्यत । यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाद्याध्वजः
 स्रुताः । इति । तस्य वैविध्यमाह, मार्गेति । मार्गो देशी चेति सङ्गीतं
 द्विविधमित्यर्थः । ३ ।

मार्गस्य कथयति, द्रुहिणेनेति ।—द्रुहिणेन वज्रया यत् अविष्टं
 मार्गेति, यत्र भरतेन महाविद्या महादेवस्य पुरतः अग्रे, प्रयुक्तम् अभिनीतं,
 तद्विमर्शितं सर्वदुःखोपशमकारि, मार्गाख्यं मार्गनामकं, सङ्गीतमुच्यत
 इति श्रेयः । ४ ।

देशीचक्षुषं कथयति, तत्तदिति ।—तत्तद्देशस्थया तत्र तत्र देशे मसि-
 दया, रीत्या प्रयाज्या, वज्रिन् दशे यादृशी रीतिः प्रचक्षिता तादृशी रीति-

तत्तद्देशस्यया रीत्या यत्साक्षोकानुरञ्जनम् ।
 देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
 गीतवादिनवृत्त्यानां रक्तिः साधारणोगुणः ।
 अतोरक्तिविहीनं यच्च तत् सङ्गीतमुच्यते ॥ ६ ॥

अथ रागोत्पादनकारणानि ।

शारीरं नादसंभूतिः स्थानानि श्रुतयस्तथा ।
 ततः शुद्धाः स्वराः सप्त विरुता द्वादशाऽप्यमी ॥ ७ ॥
 वाद्यादिभेदाश्चत्वारोरागोत्पादनहेतवः ॥ ८ ॥

अथ वक्तव्यपदार्थाः ।

कुलानि जातयोवर्णा द्वीपान्यार्थश्च दैवतम् ।
 छन्दसि विनियोगाच्च स्वराणां श्रुतिजातयः ॥ ९ ॥

मनुसृत्येत्यर्थः, यत्सङ्गीतं लोकानुरञ्जनं तत्तद्देशवासिनां हृदयहारि, तद्देशीत्यन्वयः । देशीशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह, देश इति । देशे देशे अस्म्यप्रवर्तनादिति शेषः, तत्सङ्गीतं देशीति अभिधीयते देशीति संज्ञया कथ्यते ॥ ५ ॥

गीतेति ।—रक्तिः रञ्जनं जनमनोरञ्जनमिति यावत्, गीतवादिनवृत्त्यानां साधारणो गीतादिनयवृत्तिको गुणः धर्मः, अतः कारणात् यत् रक्तिविहीनं रञ्जनगुणविरहितं, यच्च चित्तानुरञ्जनकत्वं नास्तीत्यर्थः, तत् सङ्गीतं न उच्यते सङ्गीतशब्देन नाभिधीयते । येन गीतादिना चित्तानुरञ्जनं न भवति न खलु तत् गीतादिपदवाच्यमिति जनमनोरञ्जनमेव साररूपतया सङ्गीतस्य जीवनाधायको धर्म इति भावः ॥ ६ ॥

शारीरमिति ।—शारीरं नादोत्पत्त्याश्रयं, नादसंभूतिः नादोत्पत्तिप्रकारः, स्थानानि हृदादीनि, श्रुतयः श्रुतिनाम स्वराभ्यन्तकावयवः शब्दविशेषः, अन्वत् सुगमं ॥ ७ ॥ ८ ॥

कुलानीत्यादि ।—कुलादीनां अस्मदादीनि तत्तत्प्रकारेण प्रवृत्तानि । स्वराभ्यन्तकेन कुलानीत्यादीनामन्वयः कार्यः ॥ ९ ॥

ग्रामाच्च मूर्च्छनास्तानाः शुद्धाः कृष्णाश्च सङ्गृह्या ।

प्रसारः खण्डमेव च नटोद्दिष्टप्रबोधकः ॥ १० ॥

स्वरसाधारणं आत्मिसाधारणमतः परम् ।

काकल्यन्तरयोः सम्यक् प्रयोगो वर्णलक्षणम् ॥ ११ ॥

निषट्पिण्डसङ्कारास्त्रयोदशविधन्ततः ।

आतिसङ्गं ग्रहाणां दिभेदान् वक्ष्यामहे कमात् ॥ १२ ॥

गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते ।

तद्वद्वयानुगतं वृत्त्यं नादाधीनमतस्तथम् ॥ १३ ॥

ग्रामाच्चेति ।—ग्रामो नाम बहुजात्यपरनामकः स्वरसङ्घातभेदः, मूर्च्छना स्वरारोहावरोहक्रमविशेषः, तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थिति-प्रवृत्त्यादिहेतुरन्ध्रापरनामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूत स्वरविशेषः, तानस्त्वंग-स्वरोमत इत्यभिभवगतः । आतिसङ्गं आतीनां सङ्गबन्धम्, तच्च त्रयोदश-विधं, यथा—ग्रहः, अंगः, तारः, मन्द्रः, न्यासः, अपन्यासः, संन्यासः, विन्यासः, वज्रतः, अस्यता, अन्तरमार्गः, बाहुवं, औद्भितं चेति । अन्यत् सुगमं । १० । ११ । १२ ।

एवं वस्तुसंयोजनमभिधाय नादाभिधत्तेराश्रयं शारीरं कथयितुं प्रथमं नादमुपलोक्यन्नाह, गीतमिति ।—नाद एव आत्मा साररूपतया जीवना-धायको यस्य तत् नादात्मकं नादस्वरूपमित्यर्थः, गीतमित्यस्य विशेषणम् । बाह्यं बीजादिज्ञतम्, नादव्यक्त्या नादस्य अभिव्यञ्जनेन प्रशस्यते उत्कर्षपद-बीमारोहति, प्रोभातिप्रथं पुष्पातीत्यर्थः । नृत्यं तद्वयानुगतं गीतवाद्यानुगतं, यदुक्तं सङ्कीर्तनाकारे, नृत्यं वाद्यानुगं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुवर्ति चेति । अतः कारणात् त्रयं गीतवाद्यनृत्यरूपं, नादाधीनं नादापेक्षं, नादमवलम्ब्य वस्तुत इति भावः । १३ ।

पुनः श्लोकाकारेण नार्ह प्रकीर्ति नार्हेनेति ।—नार्हेन अग्निना बर्धः कका-रादिकः सञ्जते स्फुटोभवति, वार्तात् पदं प्रयोगार्हान्निवृत्तैकाग्र्येण बोधकवर्ध-नमुरासः, यदाह वक्ता धोक्त्वाकाङ्क्षासितवृत्तिपदसंभवात्, सर्वत्र सञ्जते

नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद्वचः ।

वचस्योव्यवहारोऽयं नादाधीनमतोजगत् ॥ १४ ॥

आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादोनिगद्यते ।

सोऽयं प्रकाशते पिण्डे तस्मात् पिण्डोऽभिधीयते ॥ १५ ॥

इत्यनेन स्वल्पः, वचसः वाक्यात् अयं परिदृश्यमानः व्यवहारः शोकयाचा, तथा चोक्तं काव्यादर्शे,—इह श्रितानुश्रितानां श्रितानामपि सर्वथा । वाचामेव प्रसादेन शोकयाचा प्रवर्तते ॥ इदमर्थं तमः कृतुं ज्ञायते भुवनत्रयम् । यदि शब्दाङ्गं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति । अतः पूर्वोक्तात् कारणात्, जगत् भुवनत्रयं, नादाधीनं नादापेक्षं, न केवलं सङ्गीतमेव अपितु सकल एव संसारः परं ब्रह्मस्वरूपिणं नादमवलम्ब्य आसौ इति भावः । नादस्य सर्वाश्रयत्वे ब्रह्मस्वरूपत्वे च प्रमाणाणि यथा श्रीभागवते,—सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः ॥ नादो विन्दुश्च बीजश्च स एव त्रिविधोमतः । भिद्यमानात् पराद्विन्दोर्बभूव आत्मा रवोऽभवत् ॥ स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माऽभवत् परः ॥ अपिच,—समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेश्वरः । हृदाकाशादभून्नादो हृत्तिरोघाद्विभाज्यते ॥ ततोऽभूत् त्रिविधोऽहो योऽत्यक्तः प्रभवः खराट् । इत्यारभ्य,—ततोऽक्षरसमाख्यायमखण्डभगवान्मनुजः । इति ॥ १४ ।

नादस्य द्वैविध्यमाह, आहत इति ।—नादः आहतः अनाहतश्च इति द्विधा द्विप्रकारः निगद्यते कथ्यते । सोऽयं आहतानाहतभेदेन त्रिविधोऽपि नादः पिण्डे देहे प्रकाशते प्रकटीभवति । तस्मात् पिण्डे प्रकाशात्, पिण्डः अभिधीयते; पिण्ड इति नाम्ना कथ्यते । १५ ।

तत्र प्रथममनाहतनादमाह, तत्रेति ।—तत्र आहतानाहतयोर्मध्ये अनाहतं नादं मुनयः आनैकाग्रचित्ता योजिनः ननु प्राकृताः नरा इत्यर्थः, मुख्य-दिग्दर्शनं आचार्यं प्रदर्शितेन यथा समुपासते समाराधयन्ति । किञ्चूत-मनाहतनादं मुक्तिर्दमति, मुक्तिर्दं मोक्षप्रापकं, तथाहि, अनाहतनादस्य ब्रह्मस्वरूपात् ब्रह्मोपासनांवाच मोक्षहेतुत्वात् अनाहतनादस्य मुक्तिप्रदत्वं

तत्वाऽनाहतनादस्तु सुनयः ससुपासते ।

श्रुतपदिष्टमार्गेण मुक्तिदं न तु रत्नकम् ॥ १६ ॥

स नादस्वाहतलोके रत्नकोभवभञ्जकः ।

श्रुत्यादिद्वारतस्वाप्तदुत्पत्तिर्निरूप्यते ॥ १७ ॥

श्रेयं, ननु यदि ब्रह्मस्वरूपत्वादेव नादस्य मोक्षजनकता, तर्हि मूलं ब्रह्मोपासनरूपं विहाय नादोपासनायां किमिति मुनिभिः प्रयत्नः करणीयः, इति न ब्रह्मार्थं, निर्गुणब्रह्मोपासनायां मानुषाद्यामसामर्थ्यात् नादस्य गुरुपदिष्टमार्गेणोपास्य इत्यर्थं पक्षवितेन । अनाहतनादं पुनः किम्भूतं, नतु रत्नकं, अनाहतनादो न जनमनोहारीत्यर्थः परिब्रतमतिमुनिजनैकगम्यत्वादानाहतनादस्य न सर्वजनहृदयरत्नकत्वं, अनधिगततत्त्वोहि विषयः न कमपि जनं रत्नयतीति भावः । १६ ।

अनाहतनादस्य केवचं मुक्तिप्रदत्वमुक्त्वा आहतनादस्य भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं सूचयति, स इति ।—स आहतः नादः श्रुत्यादिद्वारतः श्रुत्याद्युपायमार्गेण, आदिशब्दात् स्वरयाममूर्च्छनातानादयो गम्यन्ते । लोके इह जगति, रत्नकः सर्वजनमनोहरः, भवभञ्जकः भवः पुनरुत्पत्तिः संसार इति यावत्, तस्य भञ्जकः जन्मजरोमरणादिसंसारलोपनाशक इत्यर्थः, भवतीति शेषः । आहतः स्रक्तु नादः श्रुतिमूर्च्छनादिभिरुपायैः अलौकिकगानशब्दवाच्यत्वमापन्नः सद्यश्च स हृदयहृदयेषु कमपि परमानन्दसन्दोहमुत्पादयति ; अनन्तरञ्च ब्रह्मास्वादस्वरूपतया कैवल्यफलं प्रददाति चेति निर्गलितार्थः । तस्मात् अस्य ईदृशप्रणोपधायकत्वादित्यर्थः, तदुत्पत्तिः तस्य उद्भवप्रकारः, निरूप्यते अनुसन्धाय कथ्यते । १७ ।

शरीरं ब्रह्मावभमाद्यः प्रधानतया प्रथमं शरीरचक्राणि वक्ति, गुरेति ।—गुरविज्ञान्तरे पायूपलब्धौर्मध्ये आधाराख्यं आधारनामकं चतुर्दशं पञ्चचतुष्टयसमन्वितं पञ्चाकारं चक्रं, तिष्ठतीति शेषः । चक्रमिदं द्रुतकनकवर्णं, ब्रह्मब्रह्मेराधारत्वादस्य आधार इति नामं, यदुक्तं,—तद्दर्शेतु त्रिधाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा । तदाहमेवमर्वाभं वसवर्चचतुर्दशम् । मुतहेमसमप्रख्यं वधं तत्र विभावयेत् । इति । अस्मि कुण्डलिनी ब्रह्मब्रह्म-

तत्र शारीरविवेकः ।

रुदलिङ्गान्तरे चक्रमाधाराख्यचतुर्दशम् ।

स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले षट्पदं चक्रसंज्ञकम् ॥ १८ ॥

नाभौ दशदलं चक्रं मणिपूरकसंज्ञकम् ॥ १९ ॥

राधारपञ्चमे । आनन्दरन्ध्रमूजुतां नीतेयममृतप्रदा ॥ इति च । अस्य चक्रस्य विदिकस्थिते रेणानाभेयने ऋत्यवायव्यरूपे दलचतुष्टये अवस्थितस्यात्मनः क्रमेण परमानन्दसहजानन्दवीरानन्दयोगानन्दसंज्ञकं पलचतुष्टयं भवति । एवमाधारचक्रमुक्त्वा तदूर्ध्वगतं स्वाधिष्ठानचक्रं कथयति, स्वाधिष्ठानमिति । लिङ्गमूले षट्पदं, षट् पञ्चाब्जि यस्य तत्, षड्भिर्दलैरन्वितमित्यर्थः, चक्रसंज्ञकं स्वाधिष्ठानं स्वाधिष्ठानाख्यचक्रमित्यर्थः, अस्तीति शेषः । परलिङ्गस्य स्थानभूतत्वादस्य स्वाधिष्ठानमिति नाम, तथाहि,—सहस्रेण परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततोविदुरिति । अग्निसन्निभमिदं चक्रं मूलाधारसंज्ञयापि कथ्यते, यदुक्तं ;—तदूर्ध्वमिसमप्रख्यं षड्दलं शीरकमभम् । बादिकान्त-षड्दलेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् । मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुरिति । अस्य चक्रस्य पूर्वार्दिषु षट्सु दलेषु अवस्थितस्यात्मनः यथाक्रमं प्रत्यक्षरतागन्धनाश्रमूर्धावृक्षाक्षयानि षट् पञ्चानि भवन्ति । १८ ।

एवं स्वाधिष्ठानचक्रमभिधाय तदूर्ध्वगतं मणिपूरचक्रमाह, नाभाविति ।—नाभौ नाभिदेशे मणिपूरकसंज्ञकं दशदलं दशभिः पद्मैरन्वितं चक्रम्, अस्तीति शेषः । अतिमहत्प्रभमिदं चक्रमादित्यस्य स्थानं, अस्य मणि-षड्भिन्नपद्मात् मणिपूरमिति नाम, तथाचोक्तं ;—तदूर्ध्वं नाभिदेशेतु मणि-पूरं महत्प्रभम् । मेघाभं विद्युदाभश्च बभ्रुतेजोमयं ततः । मणिबद्धिमततपद्मं मणिपूरं तथोच्यते । दशभिश्च दलैर्युक्तं षाडिपान्ताक्षरान्वितम् ॥ इति । अस्य पूर्वार्दिषु दशसु दलेषु अवस्थितस्यात्मनः यथाक्रमं सुवृत्तिरूपे ऋषिमु-नसाक्षणाभयचक्राभौहकवावनिषादरूपाणि दश पञ्चानि भवन्ति । १९ ।

मणिपूरकमभिधाय तदूर्ध्वगतमनाहतस्य चक्रं निरूपयति, हृदय इति । हृदये अनाहतं अनाहतबामकं चक्रम् अस्तीति शेषः । षादशभिर्दलैः युक्तम् अन्वितं तत् अनाहवाख्यं चक्रमिति शेषः, प्रवृत्ताक्षरेः शीतारक्षयिषः

उदयेऽनाहतं चक्रं शिवस्य प्रववाक्यतेः ।

पूजास्थानं तदिच्छन्ति सुतं द्वादशभिर्दशैः ॥ २० ॥

कण्ठे तु भारतीस्थानं विमुद्दिः षोडशच्छदम् ।

तत्र षड्जादयः सप्त स्वराः सम्पक् प्रभेदतः ॥ २१ ॥

शिवस्य पूजास्थानं ध्यानास्पदम् इच्छन्ति, योगिन इति शेषः । योगिनोऽपि अनाहतचक्रे स्मितम् औङ्काररूपिणं परमेश्वरं ध्यात्वा अवहितेन मनसा चर्चयन्ति । नाचसूर्यसङ्गाग्रमिदं चक्रम् अनाहतनादस्योत्पत्तिस्थानमित्यनाहतनान्ना कथ्यते, यतस्त्रिवर्त्तिर्यथा ;—तदूर्ध्वेऽनाहतं पञ्चमुद्यदित्यसन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरकंपनैश्च समधिकृतम् । तन्मध्ये बाबाविष्णुस्तु सूर्यायुतसमप्रभम् । शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते । अनाहताख्यं पञ्चं तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् । आनन्दसदनं तत्तु मुखाधिष्ठितं परमिति । अस्य चक्रस्य पूर्वोद्दिशादशदशेषु अवस्थितस्यात्मनः यथाक्रमं निष्कलवि-तर्कानुतापिताशाप्रकाशप्रज्ञासमोहासमतादम्भवैकल्यविवेकाह्वाररूपाणि द्वादश यन्त्राणि । २० ।

अनाहतमुक्त्वा तदूर्ध्वस्थितं विमुद्दिनामकं चक्रं कथयति, कण्ठ इति । कण्ठे भारत्याः सरस्वत्याः स्थानम् आश्रयः, षोडशच्छदं षोडशपञ्चविंशद-पञ्चाकारं, विमुद्दिः विमुद्दिनामकं चक्रमित्यर्थः, अस्तीति शेषः । तत्र विमुद्दि-नामके चक्रे षड्जादयः षड्जवंभगन्वारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादरूपा इत्यर्थः, सप्त स्वराः सम्पक् यथायथं प्रभेदतः सप्तभेदानुसारेण, तिरुन्नीतिशेषः । षड्जादीनां स्वराणां तानि तानि दद्यान्मुपासनस्थानानित्यर्थः । चक्रमे-तत् षड्जादिस्वरप्रकाशजन्यविमलानन्दजनकतया ब्रह्मविष्णुकनशरतया च आत्मनः कामपि विमुद्दिं विकारयद्विमुद्दिनाम्ना कथ्यते, तथाचोक्तं ;—तदूर्ध्वे तु विमुद्दिनाम् दशषोडशपञ्चजम् । शरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णमहत्-प्रभम् । विमुद्दिं तनुते यस्यात् जीवस्य ईशचोकनात् । विमुद्दिं पञ्च-मास्त्रातमिति । २१ ।

चक्रनाम्नं चक्रमाह ।—वर्त्तिक्यायां चचाटे, द्वादशपञ्च द्वादशदश-क्रमपञ्चाकारं चक्रमास्त्रं चक्रम्, अस्तीति शेषः । अस्य पूर्वोद्दिशादशदशेषु

सप्तनाशं घटिकायां चक्रं द्वादशपत्रकम् ।

धूमध्ये त्रिदशं चक्रमात्रासंज्ञं मनोरमम् ।

ततोऽप्यसि मनश्चक्रं घट्टदशं सर्वसौख्यदम् ॥ ११-॥

स्मित आत्मा यथाक्रमं मरमानलोहशोकखेदकुञ्जितारतिसंभ्रमोन्मिद्वहा-
तोषदाक्षिण्यरूपाणि द्वादशपत्रकान्यनुभवति । आत्राचक्रं कथयति, धूमध्य-
इति ।—धूमध्ये त्रिदशं पत्रकयान्वितपद्माकारं, मनोरमं दर्शनीयम्, आत्रा-
संज्ञं चक्रम् अस्तीति शेषः । चक्रेऽस्मिन् गुर्वात्रासंज्ञकमात्राचेति संज्ञास्य
जाता ; यदुक्तं—आत्राचक्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् । आत्रा-
संज्ञमयं तत्र गुरोराचेति कीर्तितम् । इति । आत्मास्य दक्षिण्येऽवस्थितो
यथाक्रमं सत्वरजसमोचक्षयं प्रकृत्यमनुभवतीति ज्ञेयम् । मनश्चक्रमाह,
तत इति । ततोऽपि आत्राचक्रादूर्ध्वमिति शेषः, घट्टदशं घट्टपत्रकमत्रा-
कारं सर्वसौख्यदं सकलसुखसन्तानमदं मनश्चक्रं मनःसंज्ञकं चक्रम् अस्ति ।
मनसोऽत्रावस्थानादिदं मनश्चक्रमुच्यते । आत्मास्य घट्टसु दक्षिण्यवस्थितो यथा-
क्रमं सत्वरजसमोचक्षयं प्रकृत्यमनुभवतीति ज्ञेयम् । १२ ।

सोमचक्रमाह, तत इति ।—ततोऽपि मनश्चक्रादूर्ध्वमिति शेषः, घोडदशं
घोडदशकमत्राकारं, सोमचक्रं सोमनामकं चक्रं, प्रकीर्तितं कथितं, मुनिभि-
रिति शेषः । अस्य चक्रस्य पूर्वादिघोडदशदक्षिण्यवस्थितो जीवात्मा यथाक्रमं
क्षयाक्षमाजं वधैर्यवैराग्यवृत्तिहास्यरोमाक्षविनयध्यानकैर्योगाभ्योर्ध्वोऽसौदाय्य-
नैर्ध्वजपञ्चिधानरूपाणि घोडदशपत्रकान्यनुभवति । यथाहि सोमस्य घोडद-
शका विदुक्ते, तथैवास्य चक्रस्य घोडदशकेषु क्षयाक्षमाजं वादिघोडद-
शकाः सन्तीति सोमचक्रमित्यस्य नाम । सत्वरजसमोचक्षयं चक्रान्तरमाह,
चक्रमिति ।—नक्षत्रे, सुधाधरम् अमृताधारभूतं, सत्वरजसं सत्वरजस-
कमत्राकारं, चक्रम्, अस्तीति शेषः । तत् सत्वरजसं चक्रं, सुधाधारधाराभिः
निरन्तरैर्भातप्रवाहचारवेनेत्यर्थः, तज्जं देहम् अभिवर्द्धयते, अभितः
पुष्कति । चक्रान्तरान्तर्गतेऽस्मिन् चक्रे समवस्थितो जीवः सुधापूरनिमग्नः इव

ततोऽपि बोद्धव्यं जीवन्मृतं प्रकीर्तितम् ।

यत् सद्यश्चमत्सु ब्रह्मरूपे सुधाधरम् ।

तत् सुधासारधाराभिरभिवर्द्धयते तद्युग्म् ॥ २२ ॥

सुषुम्नया ब्रह्मरूपमारोहत्यवरोहति ।

जीवः प्राणसमाकूटो रज्जा कोलाटिको यथा ॥ २४ ॥

कामपि परमां शान्तिमुपासती गीतादिसंतिद्धिमवाप्नोतीति श्रुतिार्थः ।

ब्रह्मरूपज्ञानं च ब्रह्ममात्रोक्तम् । २१ ।

(यत् चक्षाण्यभिधाय ब्रह्मरूपं जीवस्यारोहणरोहणकारं सोदाहरणमाह, सुषुम्नयेति ।—प्राणः प्राणवायुः, तं समाकूटः प्राणपवनेनोपस्थित इत्यर्थः, जीवः जीवात्मा, रज्जा रज्जुसाहाय्येन कोलाटिको यथा विषममर्तक इव, सुषुम्नया, इहापि कुलयोगोर्माद्योर्मध्यगता चन्द्रसूर्याप्रिकृष्टा व्याधारादाब्रह्मरूपमायता नादो सुषुम्ना नाम, तथा करणेन, ब्रह्मरूपं ब्रह्मरूपपर्यन्तम् आरोहति, अवरोहति ब्रह्मरूपाय अवतरति । यथाहि रज्जुमर्तको रज्जुसाहाय्येन ऊर्ध्वस्थिते व्याधारे उत्थाय तत्र यथाकामं गत्यादिकं कृत्वा पुनरपि रज्जुमव-
लम्बावतरति, तथा जीवोऽपि सुषुम्नासाहाय्येन ऊर्ध्वस्थिते ब्रह्मरूपरूपे अमृताधारे उत्थाय तत्र यथाकामं गीतादिकार्यं कृत्वा पुनरपि सुषुम्नामव-
लम्बावतरतीति भावः । सुषुम्नाब्रह्मरूपोर्विवरणं यथा ;—इहा वामे स्थित नादो पिङ्गवा दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नादो सुषुम्ना च समाधिः ।
पाराङ्मुह्यं याता ब्रह्माभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मज्ञानं समापन्ना सोम-
सूर्याप्रिकृष्टिणी । तस्या मध्यगता नादो चिदात्मा योगिवल्लभा । ब्रह्मरूपं
विदुषा च पप्रसूचनिभं परम् । २४ ।)

पूर्वं श्लोके सुषुम्नानादीमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेनान्धा अपि प्रधाना नादीर्निर्दिष्टति, तावति ।—ताः नाद्यश्च भूतितराः, देहमध्ये सप्तप्रतानि नाद्यः सन्तीति भूरि-
वरा इत्युक्तम् । तस्य नादीषु चतुर्दश नाद्य इति शेषः, मुख्याः प्रधानाः प्रोक्ताः ।
प्रधानानामेव नामानि निर्दिष्टति सुषुम्नेत्यादि ।—सुषुम्ना, इण्डा, पिङ्गवा,
कुङ्कुम, पयसिनी, गान्धारी, दक्षिणिनी, वारुणा, यशस्विनी, विन्धोदरा,
ब्रह्मिनी, पूषा, सरस्वती, अक्षय्या च इति चतुर्दश मुख्या इति पूर्ववत्वावयवः ।

ताच भूरितराकाच कुब्जाः बोकाचसुहृद ।
 सुषुम्बेका पिङ्गवा च कुङ्करव पयस्विनी ॥ २५ ॥
 गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारवाऽथ ययस्विनी ।
 विम्बोदरा शक्तिनी च ततः पूषा सरस्वती ।
 अथव्युषेति तन्नाद्यासिन्धोसुखतमा मताः ॥ २६ ॥

तत्र तासु नाडीषु मध्ये इत्यर्थः, आद्याः प्रथमनिर्दिष्टाः, तिस्रः सुषुम्बेकापिङ्गवा-
 ख्या नाच इत्यर्थः, मुख्यतमाः, प्रधानतमाः मताः । आधारादावप्यन्यमायता
 नाडी सुषुम्बा इतिपूर्वमेवोक्तं, पुनरपि तद्विवरणं यथा ;—मेरीर्वाङ्गपदेष्टे
शक्तिमिहिरशिरे सखदष्टे निवसे । मध्ये नाडी सुषुम्बा चितयगुलमयी
चन्द्रसूर्याधिकृता ॥ इति षट्चक्रभेदः । इत्यस्य नाडी विष्णुशक्तिस्वरूपिणी
मोक्षप्रदायिनी चेति तिस्रस्त्वपि श्लोका कथिता । वामवृक्षाधःस्था धनुर्वक्षा
वामनासापर्यन्तमायता नाडी इडा नाम । दक्षिणवृक्षाधःस्था धनुर्वक्षा
दक्षिणनासान्तं गता नाडी पिङ्गवा नाम ; तद्विवरणं यथा योगाख्ये,—इडा च
शङ्खचन्द्राभा तस्या वामे अवस्थिता । पिङ्गवा सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वं-
माश्रिता ॥ इति । अन्यच्च यथा ; इडायां सखरेचन्द्रः पिङ्गवायां दिवाकरः ।
आतौ योगनिदानघैः सुषुम्बायां तु तावभौ ॥ इति । कुङ्कर्नाम नाडी सुषुम्बाया
वामपार्श्वे चिह्नस्थानपर्यन्तमायता तिष्ठति । पयस्विनी पूषासरस्वत्योर्मध्य-
देष्टे दक्षिणकर्णावधि वितता तिष्ठति । गान्धारी इडायाः पृष्ठदेष्टे तिष्ठति,
यदुक्तं ;—इडापृष्ठे तु गान्धारी मयूरगणसन्निभा । सखपादादिनेत्रान्त-
स्थापिनी परिकीर्तिता ॥ इति । हस्तिजिह्वा इडायाः पूर्वप्रदेष्टे वामनेत्रादारभ्य
वामपादाङ्गुलपर्यन्तमायता तिष्ठति । वारवा कुङ्करयस्विन्योर्मध्यदेष्टे सर्व-
स्थानं व्याप्य तिष्ठति । ययस्विनी पिङ्गवायाः पूर्वप्रदेष्टे अङ्गुलादारभ्य दक्षि-
णवृष्टिपर्यन्तमायता तिष्ठति । विम्बोदरा कुङ्करहस्तिजिह्वोर्मध्यदेष्टे अस्त्रिंशं
हस्तं व्याप्य तिष्ठति । शक्तिनी गान्धारीसरस्वत्योर्मध्यदेष्टे वामकक्षपर्यन्तं
वितता तिष्ठति । पूषाः पिङ्गवायाः पृष्ठदेष्टे दक्षिणनेत्रादारभ्य अक्षपर्यन्त-
मायता तिष्ठति । सरस्वती सुषुम्बाया दक्षिणपार्श्वे ऊर्ध्वजिह्वापर्यन्तमायता
तिष्ठति । अथव्युषा वायुमूकमवस्थं कन्धमध्यमन्वासे । प्रधानानां नाडी-
नामेवमवस्थानप्रमाणादीनि ज्ञातव्यानीत्यवमनस्यपञ्चवितेन ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवंविधे तु देहेऽस्मिन् मलसञ्चयसंहरते ।

प्रसाधयन्ति धीमन्तोभुक्तिं मुक्तिसुपायतः ॥ २७ ॥

अथ नादस्य चोत्पत्तिं वक्ष्ये शास्त्रविवेकतः ॥ २८ ॥

सम्पत्तिं शरीरप्रस्तावमुपसंहरति, एवंविध इति ।—एवंविधे, पूर्वोक्त-
नाडीधृक्कादिसम्पन्ने, मलसञ्चयसंहरते विष्णुचक्षुस्त्रेणादिसङ्कुले, अस्मिन् परिदृश्य-
माने भौतिके देहे ; धीमन्तः पण्डिताः भुक्तिं परमानन्दोपभोगं, मुक्तिं मोक्षं
च, उपायतः, वक्ष्यमाणेन नादोपासनरूपेण उपायेन, प्रसाधयन्ति सम्पादयन्ति
लभन्त इति यावत् । २७ ।

एवं पिण्डनिरूपणमुपसंहरन् प्रकृतमनुसरति, अथेति ।—अथ ध्वनन्तरं
पिण्डनिरूपणात् परमित्यर्थः, यद्वा मङ्गलार्थोऽयमथशब्दो नादोत्पत्ति-
प्रकरणारम्भे प्रयुक्तः स्वाभिलषितं गमयिष्यतीत्यभिप्रायः, उक्तञ्च,—
स्योन्नारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्ता विनिर्यातौ तेन
माङ्गलिकावभाविता । शास्त्रविवेकतः सङ्कीर्तशास्त्रं सम्पक् विविच्य इत्यर्थः ।
नादस्य उत्पत्तिं वक्ष्ये कथयिष्यामि, इति प्रतिज्ञावाक्यम् । २८ ।

ननु नादस्याकिञ्चित्करत्वेन तन्निरूपणं व्यर्थं न च तत्र श्रोतुः प्रवृत्तिः,
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायादित्याशङ्क्य प्र-
नादस्यानेकश्रेयःसाधनतां प्रदर्शयन्नाह, धर्म्मोति ।—धर्म्मार्थकाममो-
ह इदं नादरूपम् एव एकसाधनं मुख्य उपायः, इदमिति विधेयप्राधान्यात्
नपंसकं । तत्र धर्म्मोनाम स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरा-
दीनाञ्च साधनमदृष्टं, यदुक्तं भाषापरिच्छेदे,—धर्म्माधर्म्मावदृष्टं स्यादधर्म्माः
स्वर्गादिसाधनम् । मङ्गलाद्यानादि यागादिव्यापारः परिकीर्तितः ॥ इति ।
अर्थोनाम ऐहिकसौभाग्यसाधनं धनादिकम् । काम्यत इति श्रुत्पत्त्या
कामोभोग्यवस्तु, विषयाभिज्ञाया वा, यदुक्तं, पुंसो या विषयापेक्षा स काम
इति भण्यतइति । मोक्षोनाम सर्वदुःखोपशमलक्ष्णः परब्रह्मणि लयः ।
इतेषां नादश्च प्रशस्तः प्रामुखाय इति फलिताद्यर्थः । तथाहि, धर्म्मोपयोगि-
नारायणचरणारविन्दादिस्ववादीनाम् अर्थकामोपयोगिराजोपस्थानादीनां

किञ्च—

धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥ २८ ॥

नादविद्यां परां लब्ध्वा सरस्वत्याः प्रसादतः ।

कम्बलाक्षतरौ नागौ शम्भोः कुण्डलतां गतौ ॥ २९ ॥

मोक्षोपयोगिवेदादिवाक्यानाञ्च सर्व्वधामेव नादात्मकत्वात् नादाच्चतुर्व्वर्ग-
फलप्राप्तिः सिद्धैव । अन्यच्च,—नादरूपः श्रुतो ब्रह्मा नादरूपो जनादेनः ।
नादरूपा परा शक्तिर्नादरूपोमहेश्वरः ॥ इत्यादिना, शब्दो ब्रह्म इत्यादिश्रुति-
वाक्येन च ; ब्रह्मादीनां साक्षाद्नादस्वरूपत्वाद्ब्रह्मादयोनादोपासनेनैव सम्य-
गुपासिता भक्तेभ्यश्चतुर्व्वर्गफलं ददतीति किमु विस्तरेण । २८ ।

एवं नादस्य चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिरूपं प्रयोजनमभिधाय श्लोकचतुष्टयेनास्य
श्लोकोत्तरं माहात्म्यमुदीरयन्नाह, नादविद्यामिति ।—कम्बलाक्षतरौ नागौ
खनामस्यातौ सर्पराजौ, सरस्वत्याः प्रसादतः वाग्देव्याः कृपया, पराम् अनर्घ्यां,
नादविद्यां लब्ध्वा, शम्भोः शिवस्य, कुण्डलतां श्रवणाभरणतां, गतौ प्राप्तौ ।
वाग्देवोप्रसादलब्धेन नादेनैव तयोक्तादृशपरमोत्कर्षलाभात् सर्व्वैरेव
परमोत्कर्षलिप्सुभिः सर्वात्मना नादविद्यायामेव यतनीयमिति कवेरभि-
प्रायः । २९ ।

आस्तां तावत् ज्ञानिनां वार्त्ता, अज्ञाना मृगादयोऽपि नादेन मुञ्चन्तीत्याह,
पशुरिति ।—पशुः, शिशुर्बालकः, मृगः हरिणो वा, नादेन वेशुबीणादिभवं
नादमाकर्ण्य इत्यर्थः, परितुष्यति परमानन्दमनुभवति । अतः कारणात्
पशुपञ्चतोनामप्यानन्दजननादित्यर्थः, नादस्य माहात्म्यं गौरवं, व्याख्यातुं
निर्व्वक्तुं, केन शक्यते, अनिव्यचनीयत्वात् न कोऽपि अस्य महिमानं कार्त्स्न्येन
वक्तुं शक्नोतीत्यर्थः । एवंविधाः श्लोका भूरिशोदश्यन्ते, तत्र दिङ्मात्रं यथा,—
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः । वनादायान्ति यजिनः शिशवो न
वदन्ति च ॥ इदमपि प्रत्यक्षतो दृश्यते यत् आदिशुद्धिका वंशीनादेन विवरेभ्यः

पशुः शिशुर्मृगोवापि नादेन परितुष्यति ।

अतोनादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ॥ ३१ ॥

अथ व्याख्येयः—

नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।

अद्यापि मञ्जनभयात्तन्मं वदति वदसि ॥ ३२ ॥

सर्पान् व्याहृत्य तैः खेचनीति । मृगोवापीत्यथ मृगोव्याप्तइति केचित् पठन्ति । ३१ ।

नादाब्धेरिति । सरस्वती वाग्देवता, अयं वाङ्मयाधिकाणी भूत्वापीति-
शेषः, नादाब्धेः नादरूपमहासागरस्य, दुरवगाहत्वादतिविशालत्वाच्च
नादस्य सागरसाम्भम् । परं पारं अपरां सोमां, न जानाति । अतोत्प्रेष्यते,
अद्यापीति । अद्यापि मञ्जनभयात् आत्मनः सत्त्विकमध्ये प्रच्युतिशङ्कया,
वदसि तुन्मम् अन्नायुं वदति । अद्यापीत्यनेन नादाब्धितरवे वाग्देव्या-
श्चिरवाचनमयासोऽपि विपक्षतां यात इति सूचितः । अथ मञ्जनभयादिर्वै-
दवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु सरस्वती बोधादखण्ड-
मन्त्रावुद्यमेव धारयति, क्वचित् नादस्यापरिच्छेद्यतां वैचित्र्यविशेषेणोद्योतयितुं
मञ्जनभयादिवात्मनः समवसन्मनाय सन्नरजसाधनमन्त्रावुं धारयतीत्याह ॥ ३२ ॥

बीजेति । जानातीति अः, इगुपधत्तेत्यादिना कप्रत्ययः (१), बीजावादन-
तत्त्वस्य अः ; अथवा, बीजावादनतत्त्वं जानातीति आतोऽनुपसर्गं कः, इति
कप्रत्ययः, (२), यः क्लृप्तुं याचार्थेन बीजायत्वं वादयितुं जानाति तादृशोजन
इत्यर्थः । कृतिजातिविशारदः कृतिजातीनां सम्बन्धं परिज्ञाने कुशलः,
कृतिजातिविवरञ्च वक्ष्यमावदीत्या । तावच्चः कावक्रियामाने अभिज्ञश्च,

तथा च विज्ञानेश्वरः—

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविधारदः ।

तावन्नचाऽप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ३३ ॥

अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।

आत्मना प्रेरितं चित्तं वज्रिमाहन्ति देहजम् ।

ब्रह्मप्रविवक्षितं प्राप्य स प्रेरयति पावकः ॥ ३४ ॥

पावकप्रेरितः सोऽयं कमादूर्ध्वपथे चरन् ।

अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥ ३५ ॥

तावः काचक्रियामात्ममित्यमरः । अप्रयासेन सुखेन परमानन्दसम्भोग-
मुखेनेति यावत्, मोक्षमार्गं निर्मास्यसंख्यो नियच्छति प्राप्नोति । ३३ ।

नादोत्पत्तिप्रकारमाह आत्मनेति ।—आत्मना चेतनेन विवक्ष्यमाणेनेति-
शेषः, प्रेरितं चाचितं, चित्तम् अन्तःकरणं कर्तुं, देहजम् उदरस्थितं, वज्रं
शक्तं, आहन्ति तावयति । सः अन्तःकरणप्रेरितः पावकः, ब्रह्मप्रविवक्षितं,
सुषुप्त्या सह इहोपि सुखयोः सम्बन्धज्ञानं ब्रह्मप्रविवक्षितं, तत्र स्थितं, ब्रह्मप्रविव-
क्ष्यमाणं निरूपयिष्यामः, प्राप्य प्राप्तावस्थामात्मं मुख्यात्मं वायुं प्रेरयति चाचयति ।
अथ अन्तरात्, पावकप्रेरितः देहजेन वज्रिणा चाचितः, सः प्राक्वायुरिति शेषः,
कमात् ऊर्ध्वपथे चरन् आघातजनितवेगात् ऊर्ध्वमार्गेण गच्छन्, नाभौ अति-
सूक्ष्मध्वनिं, हृदि सूक्ष्मं ध्वनिं, पुनः तथा, गले पुनः ध्वनिं, शीर्षे तु अपुनः ध्वनिं,
तथा वदने हृदि ध्वनिं ध्वनिम् आविर्भावयति प्रकटीकरोति, इत्येवं उत्तमकारेण
वयाक्रमं नाभिहृत्प्राणश्रोत्रवदनरूपयस्यज्ञानसंयोगेन पञ्चविधस्य ध्वनिरावि-
र्भाव इत्यर्थः, बुधैः पण्डितैः, पश्चात् अतिसूक्ष्मसूक्ष्मापुनःपुनः हृदि नाभिदेशात्
पञ्चप्रकार इत्यर्थः, कौत्सगते कथ्यते नाद इति शेषः । चेतनः सत्तु कस्मा
ज्ञातार्थविवक्षया बहुधेयकथनमिष्यादमाय प्रथममन्तःकरणं प्रेरयति, अन्तः-
करणस्य मूलाधारगतं पावकं प्रेरयति, स्वमन्तःकरणप्रेरितस्य पावकः

पुटं ग्रीवं त्वपुटञ्च क्षमिन् वदन् तदा ।

आविर्भावतीत्येषं पक्षधा कीर्त्तते बुधैः ॥ ३६ ॥

कथं कथञ्चित्तः पुटः स्यादपुटः शिरःस्थितः ॥ ३७ ॥

उच्यते तत्र शिरसि सञ्चार्यारोहिवर्षयोः ।

संभूतिर्न भवेत्स्यादपुटः शिरसि स्थितः ॥ ३८ ॥

प्राक्कथायुं प्रेरयति, प्राक्कप्रेरितञ्च प्राक्कथायुः क्रमात् नाभिदेशमत्सर्पन्
नाभिदेशसंयोगादसि सूक्ष्मं ध्वनिमुत्पादयति, अतिसूक्ष्मोऽयं ध्वनिर्वायु-
मिभिरेश मन्थते न खल्वस्यदीपश्रुतिगोचरतामुपैति, ततः स हृदयदेशं परि-
सरन् हृदयदेशसंयोगात् सूक्ष्मं ध्वनिमुत्पादयति, अयं सूक्ष्मो ध्वनिः स्वकर्मा-
पिधानेन कदाचिदस्माभिरप्युपलभ्यते । ततः स मुखपर्यन्तमाक्रमन्
कण्ठदेशं प्राप्य मूर्धानमाहृत्य तत्प्रतिघातेन मुखविवरे पराहृत्य च
कण्ठादितत्तद्देशेषु स्वाभिघातेनापदान् ध्वनीनुत्पादयतीति निर्गलितः ।
यदुक्तं शिष्यायां—आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुक्ते विवक्षया मनः
कायाभिमाहन्ति स प्रेरयति मावतम् । सोदीर्घो मूर्ध्ना भिहतो वक्षोऽपि
मावतः । वक्षान् जनयते तेषां विभागः पक्षधा मतः ॥ इति । नतक्कस्य
पुटापुटयोर्वाक्यात्तरूपे नामनो चकार, यथा,—सूक्ष्मैवातिसूक्ष्मञ्च
आलोऽप्यन्तञ्च क्षमिन् ॥ इति । ३७ । ३५ । ३६ ।

कण्ठशिरःस्थितयोः शब्दयोः पुटापुटनामकरणे हेतुं पृच्छति, कथ-
मिति ।—कण्ठस्थितः कण्ठसंयोगजन्यः शब्दइत्यर्थः, कथं केन हेतुना पुटः,
पुटनाम्नाऽभिहितः, कथम्वा शिरःस्थितः शिरःसंयोगजन्यः शब्दइत्यर्थः,
अपुटः स्यात् अपुटनाम्नाऽभिहितो भवेत्? इति जिज्ञासान्तरं तदुत्तरं
कथयति, उच्यते इति ।—उच्यते तादृशनामकरणकारणं कथ्यते; तत्र
कण्ठशिरसोर्मध्ये, शिरसि सञ्चार्यारोहिवर्षयोः, यः शिरसि सञ्चरति, यश्च
वराहोऽस्ति तादृशयोः शब्दयोः, संभूतिः अभिव्यक्तिः वहिःप्रकाश इति
वाक्यं, यस्मात् न भवेत्, तस्मात्कारणादिति शेषः, शिरसि स्थितो ध्वनिरिति-
शेषः, अपुटः अपुटनाम्ना अभिहितः । एवं कण्ठे उच्चार्यमानस्य नादस्य
अभिव्यक्तौ कस्य पुटसंज्ञेति वाक्यशेषः । ३७ । ३८ ।

न-कारं प्राचक्षमाणां न-कारमनन्तं विदुः ।

जातः प्राचक्षामिसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

अथ नञ्प्रत्ययेर्लक्षणम् ।

आधारात् इण्कुञ्जादूर्ध्वं मेघनात् इण्कुञ्जादधः ।

एकाकुसं देहमध्ये तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ ४० ॥

तमासोऽग्निशिखा तन्वी चक्रात्तथाक्ववाकुक्वात् ॥ ४१ ॥

देहस्य कन्दोऽस्युत्प्रेधाद्यामास्यां चतुरङ्गुलः ।

नञ्प्रत्ययिरिति प्रोक्ता तस्य नाम पुरातनैः ॥ ४२ ॥

नादशब्दं व्युत्पादयन्नाह, न-कारमिति ।—न-कारं प्राचक्षमाणां, इकारं च अनन्तं, विदुः कथयन्ति यच्छिता इति शेषः, न-कारशब्दः प्राचक्षायोर्नामान्तरं इकारशब्दश्च अनन्तस्य नामान्तरमित्यर्थः, प्राचक्षामिसंयोगात् न-दाभ्यामित्यर्थः जातः, तेन हेतुना नादोऽभिधीयते । तथाहि, न-दाभ्यां जातः इति अथप्रत्यये आदिदृष्टौ च नादइति रूपं भवति । नादस्य प्राचक्षामिसंयोगजन्यत्वं प्रागेव निरूपितम् । केचित् नदतीति नदधातोर्बेन् प्रत्ययेन नादशब्दं व्युत्पादयन्ति, तथाचोक्तं—नाभेर्द्धं हृदिस्थानाम्नादतः प्राचक्षामकः । नदति नञ्प्रत्ययान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः । इति । नादोऽयं नदतेर्धातोः स च पक्षविधोभवेत् । इति च । १८ ।

नञ्प्रत्ययं निरूपयन्नाह, आधारादिति ।—आधारात् प्रायपञ्चान्तर-
आदाधारचक्रात्, तत्सुखपमुक्तमेव । इण्कुञ्जादूर्ध्वं अक्षुचिदयमिति ऊर्ध्वदेशे
तथा, मेघनात् चिक्कुञ्जानात् इण्कुञ्जादधः अक्षुचिदयमिति अधोदेशे,
देहमध्ये शरीरस्य मध्यदेशे, एकाकुसम् एकाकुसप्रमाणं, तप्तजाम्बूनद-
प्रभं नुतसुवर्णवर्णं चक्रमितिशेषः । तप्त तन्वी सूक्ष्मा, अग्निशिखा, तदास्या
नादो आसीत् । देहमध्ये इत्यत्र देहमध्यमिति क्वचित्पाठः । कुक्वात्
चक्रात् देहमध्यात् आधारचक्रादित्यर्थः । नवाङ्गुलात् नवाङ्गुलप्रमाणात्
चक्रादित्यस्य विज्ञेयम् । नवाङ्गुलादित्यत्र नवाङ्गुलं नवाङ्गुलैरित्यादि

अथ वायुः—

प्राज्ञापानौ तथा व्यानसमानोदानसंज्ञकाः ।

नागः कूर्मश्च ककरोदेवदण्डोन्नयकाश्च ॥ ४३ ॥

तेषां सुषुप्ततमः प्राज्ञो नाभिकन्दादधः स्थितः ।

चरत्प्राज्ञे नाभिकमोर्नाभौ हृदयपङ्कजे ॥ ४४ ॥

शब्दोच्चारणनिष्प्रासोच्चारकासादिकारकश्च ।

अपानस्तु गुदे मेढ्रे कटीजङ्घोदरेषु च ॥ ४५ ॥

पाठान्तरं दृश्यते । उत्संज्ञावाम्भ्यां, उत्संज्ञ उच्चारः, आयामोविकारः, काम्याः, कतुरङ्गकाः, अङ्गुलिचतुष्टयप्रमाणकः, कन्दः, तस्य नाम मुरातनैः प्राचीनैः यच्छिन्तैः, यस्मिन्नि रति मोक्षा । मोक्षा इत्यत्र प्रोक्षमिति कश्चित्पाठः । ४० । ४१ । ४२ ।

प्राज्ञापानवित्यादिसंक्षेपेन प्रदीयतां दृष्ट्वा वायुविकाराः प्रोक्ताः, तेषां यथा ; प्राज्ञः, अपानः, व्यानः, समानः, उदानः, नागः, कूर्मः, ककरो, देवदण्डः, भनञ्जयश्चेति । ४३ ।

वायूनां नामान्युक्ता पञ्चभिः स्त्रीकौशेयां स्थानानि कर्माणि च निरूपयति, तेषामित्यादि ।—तेषां वायूनां मध्ये मुख्यतमः प्रधानभूतः, प्राज्ञोवायुः, नाभिकन्दादधःस्थितः मूलाधारे अवस्थितः सन्, प्राज्ञे मुखे, नाभिकमोर्नासादधयमध्ये, नाभौ नाभिदेशे, हृदयपङ्कजे हृदयस्थितदादशदण्डकमन्त्राकारे चक्षुः इत्यर्थः, चरति सञ्चरति । तस्यापारमात्रं, शब्देति ।—शब्दोच्चारकं वाङ्मन्युत्तिकरणं, निष्प्रासः, उच्छ्वासः अन्तर्मुखश्चासः, तरादीनां कारणं साधनम्, प्राज्ञवायुरिति शेषः । अपानस्तु गुदे प्राची, मेढ्रे उपख्ये, कटीजङ्घोदरेषु जघ्नेषु अवस्थीति शेषः । विष्यमूत्रमुक्तादिवहन्मपानस्य कर्मेति शेषः, यदुक्तं—अधोमयत्पानस्तु आहारश्च पृथगमयः । मूत्रमुक्तावहो वायुरपान इति कीर्तितः ॥ इति । व्यानोवायुः अस्तिप्रोचमुक्तेषु नेत्रकर्कषपाद-जङ्घेष्, कर्णां, श्रोत्रे नाभिकयोश्च, तिष्ठति । अङ्गुलचनप्रसारकादि व्यानस्य कर्माणि शेषम् । समानो वायुः वज्रिना पीदर्थे च अग्निना सञ्च निक्षिप्तं प्रदीद-

संजीतदर्शनम् ।

व्यानोऽक्षिभोजनयुक्तेषु कर्मा प्राप्ते च तिष्ठति
समानोव्याप्य निश्चितं शरीरं वक्षिणा च ॥ ४३ ॥
उदानः पादबोराक्षे हस्तवीरकृन्निव ।
त्वगादिधातूनाश्रित्य बह्व नागादयः स्थिताः ।
त्वगङ्गमांसमेदोऽस्थिमज्जाधुमाणि घातवः ॥ ४४ ॥
हृदि प्राणो रुदेःपानः समानोनाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ४५ ॥

आप्य तिष्ठतीति श्रेयः । अश्रितपीतादीनां समतानयनद्वारा शरीरबीजस्य
समानस्य कर्म ज्ञेयम् । उदानो वायुः, हृत्स्थोः, पादस्थोः, अङ्गुलस्थितु च
आसे । ऊर्ध्वगमनवानुत्क्रमकवायुरयं, यदुक्तं—उदानोनाम बलपूर्वमुपैति
यवनोत्तमः, इति । ऊर्ध्वनयनमेवास्त्र कर्म । नागादयः नागकूर्णकृत्
देवदत्तधनधन्यरूपाः धनं वायव इति श्रेयः, त्वगादिधातून् आश्रित्य स्थिताः ।
त्वक्स्थेर्धन्ययम्, अङ्गुलं श्रोत्रितं, मांसं, मेदः, अस्थि, मज्जा अस्थिमांसान्-
जंतुष्वेवधातुविशेषः, यदुक्तं—अस्थिवत् आभिना पर्वं तस्य सारो म्रनो धनः ।
यः स्नेहवत् पृथग्भूतः तन्मज्जेत्यभिधीयते । शुक्रं बीजं, यतानि घातक
शरीरधारणाद्धातुसंज्ञकानि । तत्र त्वचि घातौ नागस्य, श्रोत्रिते घातौ
कूर्णस्य, मांसे कृत्स्नस्य, मेदसि देवदत्तस्य, अस्थि धनधन्यस्य अवस्थिति-
र्ज्ञातव्याः ; एतेषां कर्माणि च यथाकर्म उद्गारोन्नीचनसुधाजननविजृम्भन-
मोहकृपाणि, यदुक्तं—उद्गारे नाग आख्यातः कूर्णं उन्नीचने क्षतिः ।
कृत्स्नः क्षुत्करो श्रेयो देवदत्तो विजृम्भने । न जहाति मृतस्यापि सर्वंवायो
धनधन्यः ॥ इति । हृदि प्राण इत्यादिना श्लोकेन प्राणाधानसमोदानवायूर्नां
प्रधानस्थानानि हृदयवायुनाभिकण्ठरूपाणि व्यानस्य च सर्वमेव शरीर-
मिति सूचितम् । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ।

एवं प्रसङ्गादवस्थाप्यवायुविवरणमभिधाय पुनः प्रकृतं नादमेवानु-
सरति, इतीति ।—इति पूर्वोक्तप्रकारा, वक्षुक्षितिः वक्ष्यप्यन्यथाप्यदिष्टव-

अथ प्रकृतम् ।

इति वस्तुस्थितिसावदुक्तान्ने भेदा भवेदसौ ।

॥ इति मन्त्रो गले मध्यो मूर्ध्नि तार इति क्रमात् ॥ ४८ ॥

विष्णुः पूर्वपूर्वस्यादयं स्नादुत्तरोत्तरः ।

एवं शारीरवीक्षायां दारव्यान्तु विपर्ययः ॥ ५० ॥

वस्तुनां अवस्थानं । अतो नाद इति शेषः, मात्रे शरीरे भेदा त्रिविधः भवेत् ।
त्रैविध्यमात्रं ज्ञेयं । इति उत्पद्यमानो नाद इति शेषः, मन्त्र इति कथ्यते,
एवं गले उत्पद्यमानो नादः मध्यः, मूर्ध्नि उत्पद्यमानो नादश्च तार इति कथ्यते ।
एतेषां परिमाणमात्रं, विष्णु इति । अयं नादः पूर्वपूर्वस्यात् उत्तरोत्तरः
दिग्बन्धः स्यात् ; तथाहि मन्त्रादिगुणोमध्यः, मध्याच्च दिग्बन्धस्तारः, इति
स्थितार्थः । एवं शारीरवीक्षायां देहरूपवीक्षायाम्, मन्त्रमध्यताराणां पूर्वोक्त-
परिमाणं ज्ञेयमित्यर्थः । दारव्यां तु दारविनिमित्ते प्रकृते वीक्षायाम्, विपर्ययः
पूर्वोक्तमात्रस्य वैपरीत्यं ज्ञेयं ; तदुक्तं सङ्गीतसमयसारे,—वीक्षितस्थानानि
चत्वारिंशदंसीति समासतः । एकैकमपि तेषु स्यात् द्वाविंशतिविधायकम् ।
द्वाविंशतिविधोमन्त्रोऽभिनिः सञ्जायते इति । यथोत्तरमसौ तारो वी-
मधरोत्तरम् । स एव दिग्बन्धोमध्यः कण्ठस्थाने यथाक्रमम् । स एव मन्त्रके
तारः स्थान्मध्यात् दिग्बन्धः क्रमात् ॥ इति । ४८ । ५० ।

श्रुतिनामकान् द्वाविंशतिसंख्यकान् नादस्य भेदान् कथयिष्यन् प्रथमं
श्रुतिचक्षुषमात्रं, कथ्येति । स्वरूपमात्रश्रवणात् अनुरक्तं विना नादः
श्रुतिः इति उच्यते । प्रथमं हि शब्दोद्भूतमात्रस्वरूपस्य श्रूयते सैव श्रुति-
रित्यर्थः, स्वरारम्भावयवशब्दविशेषः श्रुतिरिति भावः, तदुक्तं,—प्रथम-
श्रवणाच्छब्दः श्रूयते द्रव्यमात्रकः । सा श्रुतिः सम्यग्निष्ठेया स्वरारम्भा-
वयव-
शब्द-
इति । अनुरक्तं विनेति स्वरस्य श्रवणच्छेदः । शब्दोत्पत्तिर्वीचि-
तरङ्गान्धेनेति केचित्, तेषां मते भेदीदृश्यावभिधातात् तद्देशावच्छेदेन
प्रथमशब्दस्योत्पत्तिः, अन्यकारं तद्विद्देशदिग्बन्धच्छेदेन प्रथमशब्दात्तस्यापकी-
रितोऽयः शब्दः, तत्तद्विद्देशदिग्बन्धच्छेदमधुतीयः शब्दो द्वितीयशब्दाद्-

अथ श्रुतिस्वरूपम् ।

स्वरूपमात्रवचनादोऽनुरक्षणं विना ।

श्रुतिरित्युच्यते भेदाकक्षा द्वाविंशतिर्भेदाः ॥ ५१ ॥

तदभिप्रात्ये नाडीस्थितिर्देहे निरूप्यते ।

इडा नामे स्थिता नाडी दक्षिणे पिङ्गवा तथा ।

अदि नाडी सुषुम्णा च मध्यरज्जावधि स्थिता ॥ ५२ ॥

भवतीत्येवंक्रमेण चतुर्धादिशब्दानामप्युत्पत्तिर्बोधा । प्रकृते प्रथमशब्दस्य श्रुतिर्त्वं, तद्यापकद्वितीयादिशब्दानामनुरक्षणत्वं ज्ञेयं, अनुरक्षणस्य च स्वरत्वं ज्ञेयं । केचित्तु कदम्बगोक्तकन्यायात् नादस्योत्पत्तिरित्याहुः, एतन्मते द्वितीयादिशब्दो नैको नवा दशदिगर्वाच्छ्रमः, किन्तु दशसु दिक्षु द्वितीयाद्याः शब्दाः दश उत्पद्यन्ते इति विशेषः । तस्याः श्रुतेः द्वाविंशतिर्भेदाः मताः । श्रुतीनामभिधृतिं रत्नाकरसङ्कीर्तसमयसारादिरुक्तो बीजादये निदर्शयामासुः । तर्थाह, यथा श्रवणकाले एकबीजेव अथभासेते तथा समाने दे बीजे कार्य्ये, तयोः प्रत्येकं द्वाविंशतिरुत्पन्नः स्थापनीयाः, तासु आद्या मन्त्रतमभ्याना कर्त्तव्या, द्वितीया तस्याः सकाशात् किञ्चिदुच्यन्तिः कार्य्यार्थं, एवं क्रमेण सर्वाः तत्रयः स्थापनीयाः, यथा च मध्ये विषदृष्टं ध्वन्यन्तरं न जायते तन्बीजां तथा नैरन्तर्यं कर्त्तव्यं, तास्तत्रयः अधोऽधःस्थितास्तीव्रनादाभवन्ति, ताभ्यः द्वाविंशतिसंख्यकाभ्यस्तन्वीभ्यः समुत्पन्नाः द्वाविंशतिर्नादाः द्वाविंशतिर्भेदाः श्रुतय इत्युच्यन्ते । यथा खलु दारवा बीजाया द्वाविंशतिसंख्यकासु तन्वीषु द्वाविंशतिः श्रुतयः अभिव्यज्यन्ते, तथा त्रारोरबीजायाः सुषुम्णासंख्यकासु तिर्यकुक्षितासु द्वाविंशतिसंख्यकासु नाडीषु मातलसंशोभात द्वाविंशतिः श्रुतयो जायन्ते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तीव्रेत्यादिभिः श्लोकैः श्रुतीनां नामानि स्वरस्त्विति च कथयति । द्वाविंशतिसंख्यकासु श्रुतिषु मध्ये बह्वजसंश्रयाः श्रुतयस्तत्रयः, यथा ;—प्रथमा तीव्रा, द्वितीया कुमुदती, तृतीया मन्दा, चतुर्थी हृन्दोवती चेति । अष्टमसंश्रयाः श्रुतयस्तत्रयः यथा ;—यक्ष्मी दयावती, बह्वी रज्जनी, वज्रमी रतिक्रा चेति । गन्धारसंश्रये श्रुतो दे, यथा ;—अरमी रीमो,

अथ श्रुतयः ।

तीमाकुलुहतीमन्दासन्धोवत्पक्षु वक्षणाः ।

दयावती रक्षणी च रतिका चर्वभे स्थिता ॥ ५३ ॥

रौद्री क्रोधा च गान्धादे वल्लिकाऽथ प्रसारिणी ।

प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयोन्यभाविताः ॥ ५४ ॥

क्षितीरक्षा च सन्दीपन्यासापिन्यपि पञ्चमे ।

मदनी रोहिणी रव्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥ ५५ ॥

उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥ ५६ ॥

नवमी क्रोधा चेति । मध्यमाश्रिताः श्रुतयश्चतस्रः, यथा;—दशमी वज्रिका, एकादशी प्रसारिणी, द्वादशी प्रीतिः, त्रयोदशी मार्जनी चेति । पञ्चमाश्रिताः श्रुतयश्चतस्रः, यथा;—चतुर्दशी क्षितिः, पञ्चदशी रक्षा, षोडशी सन्दीपनी, सप्तदशी आकापिनी चेति । धैवतसंश्रयाः श्रुतयस्त्रिंशः, यथा;—अष्टादशी मदनी, ऊनविंशी रोहिणी, विंशी रक्षा चेति । निषादसंश्रये श्रुती द्वे, यथा;—एकविंशी उग्रा, द्वाविंशी क्षोभिणी चेति । आसु मध्ये बह्वङ्गान्धोवत्यां, अष्टभोरतिकायां, गान्धारः क्रोधायां, मध्यमो मार्जनीयां, पञ्चम आकापिनीयां, धैवतो रक्षायां, निषादश्च क्षोभिणीयां तिष्ठति, यदुक्तं राजावस्थां,—आदिश्रुती चतुर्थां तु स्वरः बद्धोऽधितिष्ठति । अतश्चामुवभक्तद्विगान्धारो नवमोऽस्ति विंश्यां धैवत आख्यातो द्वाविंश्यां तु निषादकः ॥ इति । एतेन यस्य स्वरस्य वा अन्तिमा श्रुतिः स तत्रैव तिष्ठतीत्यायातम् ॥ ५३ । ५४ । ५५ । ५६ ।

अथ स्वरस्य निर्वर्तिमर्भं कथयामाह, श्रुत्यनन्तरं इति ।—यस्याः श्रुते रजनन्तरं भवतीति श्रुत्यनन्तरभावो, तस्य भावः, तत्त्वं, श्रुते रजनन्तरमेव यो भवतीत्यर्थः, यच्च अनुरजनान्तरकः । प्रथमतस्तन्माहतायां तद्देशावच्छेदेन यः प्रथमो ध्वनिवत्पद्यते सा श्रुतिरिति प्रागेवोक्तं, यस्तु प्रथमध्वनिस्वायको ध्वनि-प्रवाहकदन्तरं श्रूयते तदनुरजनं, तदेव आत्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः, अनुरजनमेव स्वर इति भावः । यच्च द्विग्वः कोषाभिरामः, रजनी-मनोऽभिरामश्च, असौ स्वरः इति ध्वनिद्विग्वे कथ्यते । अथवा

श्रुतिविवरणम् ।

[२२ पृ. टीकाद्वयः]

सप्तानां ब्रह्मसूत्राणां श्रुतिजाति-श्रुतिभेदसंख्यानिकपत्रम् ।

वक्षिन् करे	वाः श्रुतिजातवः	वाः श्रुतवः	वक्षाः श्रुतिजातेः	वे भेदाः	वक्षिन् करे
(१) वक्ष्णे	१वा । दीप्ता	१वा । तीप्ता (१)	दीप्तावाः	तीप्ता	वक्ष्णे
"	२वा । आबता	२वा । कुसुहती (२)	"	रौद्री	गान्धारे
"	३वा । वृद्धः	३वा । मन्दा (३)	"	वज्रिका	मध्यमे
"	४थी । मध्या-	४थी । वन्दोपती (४)	"	उषा	निषादे
(२) वृषमे	१वा । करवा	१वा । दवावती (५)	आबतावाः	कुसुहती	वक्ष्णे
"	२वा । मध्या-	२वा । रज्जनी (६)	"	क्रोधा	गान्धारे
"	३वा । वृद्धः	३वा । रतिषा (७)	"	प्रसारिणी	मध्यमे
(३) गान्धारे	१वा । दीप्ता	१वा । रौद्री (८)	"	वन्दोपनी	वक्ष्णे
"	२वा । आबता	२वा । क्रोधा (९)	"	रोहिणी	धैरते
(४) मध्यमे	१वा । दीप्ता	१वा । वज्रिका (१०)	करवावाः	दवावती	वृषमे
"	२वा । आबता	२वा । प्रसारिणी (११)	"	आवापिनी	वक्ष्णे
"	३वा । वृद्धः	३वा । प्रीतिः (१२)	"	मदनी	धैरते
"	४थी । मध्या+	४थी । मार्कनी (१३)	वृद्धोः	मन्दा	वक्ष्णे
(५) पञ्चमे	१वा । वृद्धः	१वा । क्षितिः (१४)	"	रतिषा	वृषमे
"	२वा । मध्या	२वा । रज्जा (१५)	"	प्रीतिः	मध्यमे
"	३वा । आबता+	३वा । वन्दोपनी (१६)	"	क्षितिः	पञ्चमे
"	४थी । करवा	४थी । आवापिनी (१७)	मध्यावाः	वन्दोपती	वक्ष्णे
(६) धैरते	१वा । करवा	१वा । मदनी (१८)	"	रज्जनी	वृषमे
"	२वा । आबता+	२वा । रोहिणी (१९)	"	मार्कनी	मध्यमे
"	३वा । मध्या	३वा । रव्या (२०)	"	रज्जा	पञ्चमे
(७) निषादे	१वा । दीप्ता	१वा । उषा (२१)	"	रव्या	धैरते
"	२वा । मध्या	२वा । चोमिणी (२२)	"	चोमिणी	निषादे
७ करवाः	५ श्रुतिजातवः	२२ श्रुतवः	५ श्रुति- जातवः	२२ श्रुतवः	७ करवाः

अथ स्वरसंज्ञकम् ।

श्रुतवनन्तरभाषितं यस्याश्चरवनात्मकः ।

स्निग्धश्च रञ्जकश्चासौ स्वर इत्यभिधीयते ॥ ५० ॥

अथवा—

स्वरं यो राजते नादः स स्वरः परिकीर्तितः ॥ ५१ ॥

पञ्चानन्दे, योगादः स्वयम् अन्धानपेक्षया, राजते प्रकाशते, स स्वरः परिकीर्तितः, यदुक्तं मतङ्गेन, राज् दीप्तावस्थं प्रातोः क्षणपूर्वकस्य च । स्वयं हि राजते यस्यात् तस्यात् स्वर इति सूतः । एतेनास्य श्रुत्पत्तिरपि प्रदर्शिता । केचित् दध्यादिन्यायेन श्रुतिरूपान्तरं स्वरः, इत्याहुः ; तेषामयमभिप्रायः, यथा क्षीरमेव रूपान्तरपरिवर्तं दधी-
न्युच्यते, तथा श्रुतिरेव अनुरजनरूपरूपान्तरपरिवर्तता स्वर इत्युच्यते, यदुक्तं—श्रुतयः स्वररूपेण परिवर्तमानं व्रजन्ति हि । परिवर्तमाने यथा क्षीरं दधिरूपेण सम्बन्धः । इति । अन्ये प्रदीपैर्बटादयं स्वरः सर्वे पूर्वसिद्धाः श्रुतिभिर्व्यवहृत्याहुः, यदुक्तं—बट्, ज्ञादयः स्वरः सतः सञ्चल्यते श्रुतिभिः सदा । अन्यकारणविता यद्यत् प्रदीपेन वटादयः । इति । केचिदुभयोरेव अवबोध्यगम्यत्वाद् भेदराहित्याच्च स्वरश्रुत्योऽप्युदात्तममङ्गीकुर्वन्ते, तथाचोक्तं, विशेषस्यैव मूलत्वात् अवबोध्यगम्ययोः । स्वरश्रुत्योः स्यात् तादात्म्यं जाति-
व्यक्त्योरिवानयोः । इति । केचित् स्वरश्रुत्योर्विवर्तितविवर्तमानं भावं लीकुर्वन्ति, तेषामयमभिप्रायः, यथा रश्मिरेव मुखं मुकुरभेदेषु प्रतिविम्बितं विवर्तितं भवति, तथा स्वरः अपि श्रुतिभेदेषु स्थापिताः एषश्च एषमिव विवर्तमानाश्रयतो, यदुक्तं—नराणां मुखं यद्यत् रूपेषु विवर्तितम् । प्रतिभाति स्वरः सदा श्रुतिव्येव विवर्तितः । इति । अपरे स्वरश्रुत्योः कार्यकारणभावमाचक्षते, तन्मते, यथा वटादौ मृत्पिण्डरत्नकाकादि कारणं भवति, तथा नियत-
पूर्ववर्तितया श्रुतीनां स्वरकारणत्वमिति, यदुक्तं—स्वराच्च श्रुतिकार्यत्व-
मिति केचित् वदन्ति हि । मृत्पिण्डरत्नकार्यत्वं वटस्यैव तथा भवेत् । इत्यर्थं ब्राह्मणचम्पुवेन । ५० । ५१ ।

शुद्धाः सप्तसंख्याका न मन्त्रादिज्ञानतत्त्वविधा ।

च्युताच्युतादिभेदेन विकृता द्वादशोदिताः ॥ ५८ ॥

एवं स्वरूपव्यमुक्ता तद्देवानाह, शुद्धा इति ।—स्वराः मध्यमं शुद्धविकृत-
भेदेन त्रिविधाः । तत्र शुद्धाः सप्तस्वराः बर्जजर्वभगान्धारमध्यमवचमधैवत-
निषादसंज्ञकाः, मन्त्रादिज्ञानतः मन्त्रमध्यवाराणां हृत्कथम्बूर्द्धक्यज्ञान-
चयभेदात्, विधा मन्त्रोमध्यस्वारचेति त्रिविधाः । काव्यनिकोऽयं मन्त्रादिभेदो
न कालु तात्त्विकः, तथाहि, यथा एकमेव जलम् आधारभेदात् क्वचित्
आवर्षः, क्वचिद् बुद्बुद्, क्वचित् तरङ्गः, इति भिन्नरूपमिव प्रतीयते, तथा
स्वरोऽपि हृत्कथम्बूर्द्धक्यज्ञानचयभेदात् क्वचिन्मन्त्रः, क्वचिन्मध्यः, क्वचि-
न्धार इति भिन्नरूपइवावभासते । एवं शुद्धान् सप्तस्वरानुक्ता तेषां द्वादश
विकारान् विभज्य दर्शयति, च्युतेति ।—ते शुद्धाः सप्तस्वराः, च्युताच्युतादि-
भेदेन विकृताः सप्तः, द्वादशोदिताः, आधिष्ठानवृत्तिच्युतिरूपां विकृतिं
आधिष्ठानवृत्तिभ्योऽच्युता अपि निर्यामितवृत्तिसंस्थान्यूनतातिरेकादिरूपां वा
विकृतिं प्राप्ताः सप्तः द्वादशसंख्याकामवन्तीत्यर्थः । यः स्वरो यस्यां नृताववस्थितः,
तस्याः स्वकाशात् प्रच्युतचेत् तदा स च्युतः तस्यामेवावस्थितचेत् तदा सः
अच्युत इति कथ्यते, विकृतस्तु सञ्ज्ञानभूतवृत्तिच्युतिरूपकारणेन पूर्ववृत्ति-
संस्थान्यूनताधिष्ठादिकारणेन वा भवति । एतदेव अनन्तरोक्तद्वौः
प्रदर्शयन्नाह, च्युतः च्युतिरिति ।—च्युतः च्युतिः बहु, जः, तीव्राकुमुदतीमन्दा-
हन्वोवतीरूपवृत्तिच्युतद्वयसंज्ञः बहु, जः स्वर इत्यर्थः, यदा द्विवृत्तिर्भवेत्
तदासौ विकृतः पूर्ववृत्तिहीनतया विकृतसंज्ञको भवतीत्यर्थः । तमेव
विकारं दृष्टान्तेन स्फुटोक्तरोति, साधारण इति ।—स बहु, ज इति श्रेयः,
साधारणे बर्जजसाधारणे, च्युतः स्यात् सञ्ज्ञानभूतच्युतवृत्तिभृशरूपं
विकारं अभवद्व्यर्थः, बर्जजस्यायमेकविधोविकारः, विकारान्तरं यथा,
स बहु, जः काकचीले विवादयेति श्रेयः, अच्युतः स्यात्, सञ्ज्ञानादच्युतोऽपि
पूर्ववृत्तिहिनोवतीमकारं विकारं अभवत् । तथाहि, बहु, जसाधारणे
निषादः बर्जजस्य आद्यां वृत्तिं तीव्रां समाश्रयति, आवभञ्ज बहु, जस्य अन्तिमां
वृत्तिं हन्वोवतीं समाश्रयति, इत्वं बर्जजस्य सञ्ज्ञानभूतायां च्युतीं च्यो

चतुःश्रुतिर्वैक्यं बहुजो विवृतिर्विज्ञातकदा ।

साधारणे चतुः स स्थात् काकलीनेऽचतुः श्रुतः ॥ ६० ॥

निवृत्तिर्वैक्यं साधारणे बाहुजो श्रुतिं चितः ।

चतुःश्रुतित्वमापन्नस्यैकोविज्ञतोभवेत् ॥ ६१ ॥

कन्दोवत्यां ऋषभेभ्य अधिज्ञतायां सयां बहुजः सस्मानाद्भूतचतुर्थं ति-
होमश्च भवति, पुनरस्य प्रथमायां चतौ तीर्थायां निवादेन अधिज्ञ-
तायां सयां बहुजः प्रथमचतुर्थश्रुतिहीनो जायते ; अतएव एवंविधस्यैव
बहुजः सस्मान्श्रुतिरूपं नृतिद्वयहीनतात्पर्यं विकारं भजते ; अयमेव
बहुजसाधारणे बहुजस्य विकारः । काकलीत्वेहि निवादः बहुजस्य पूर्व-
नृतिद्वयमाश्रयति, इत्थं चतुःश्रुतिकस्य बहुजस्य पूर्वश्रुतिद्वये निवादेन
अधिज्ञते सति बहुजः सस्मान् चतुर्थश्रुतौ अपदस्मानात् यद्यपि अशु-
तोभवति, तथापि पूर्वश्रुतिद्वयहीनतया विज्ञतो भवति ; अयमेव
निवादस्य काकलीत्वे बहुजस्य विकार इति सर्वमवदातम् । निवादी
यदि बहुजस्य श्रुतिमाद्यां समाश्रयेत् । ऋषभश्रुतिनामां प्रोक्तं बहुजसाधा-
रणं तदेत्यादिसाधारणविवरणं, यदा निवादसंज्ञायां श्रुतिद्वयं समाश्रयेत् ।
बहुजस्यैव काकलीति तदासौ कथ्यते बुधैरित्यादिकाकलीविवरणं तत्तत्-
प्रकारेण विकारैर्वाभिधास्ये । ५८ । ६० ।

एवं बहुजस्य साधारणकाकलीभेदेन विकारद्वयं दर्शयित्वा ऋषभस्य
विकारं दर्शयति, निवृत्तिरिति ।—निवृत्तिः, दयावतीरङ्गनीरतिकारूप-
श्रुतिप्रयोगेति इत्यर्थः, ऋषभः, साधारणे बहुजसाधारणे (१) बाहुजो
बहुजसम्बन्धिनीं श्रुतिं चितः सन्, बहुजस्य अन्तिमां श्रुतिं कन्दोवतीं गृह्णन्
इत्यर्थः, अतएव चतुःश्रुतित्वमापन्नः आत्मनः श्रुतिप्रथं बहुजस्य अन्तिमां
श्रुतिं चेत्येति श्रुतिचतुर्थ्यं प्राप्त इत्यर्थः, एकः एकविधः विज्ञतोभवेत् । ऋषभ-
स्यायमेकविधो विकारः सकोयश्रुतिसंख्यातिरिक्ततयेति बोध्यम् । ६१ ।

साधारणे मध्यमस्य गान्धारस्य चतुःश्रुतिर्भवेत् ।

संस्थानान्तरे भवति चतुःश्रुतिरिति द्विधा ॥ ६२ ॥

एवं चतुःश्रुतिर्भवेत् विचारमुक्ता गान्धारस्य विकारद्वयं दर्शयति, साधारणे इति ।—मध्यमस्य साधारणे गान्धारः चतुःश्रुतिर्भवेत् । रौद्री-
कोष्ठास्य चतुःश्रुतिर्भवेत् । गान्धारः मध्यमसाधारणे मध्यमस्य प्रथमां श्रुतिं
वज्रिकां गृह्णाति, एवं रौद्रीकोष्ठावज्रिका रूपश्रुतिपथं प्राप्ताः चतुःश्रुतिर्भवति,
अतएवायं शकीयश्रुतिसंख्याधिकाद् विकृतो जायते । विकारान्तरं यथा,—
गान्धारः साध्य अन्तरत्वे चतुःश्रुतिर्भवेत् । अन्तरोहि गान्धारो मध्यमस्य
वज्रिकां प्रसारिणी भवेति आद्यं श्रुतिद्वयं गृह्णन् द्विश्रुतिरपि चतुःश्रुतिर्भवेति,
अतएवायं निधमितश्रुतिसंख्यातिरेकात् पूर्ववत् विकृतो जायते । इति
चतुःश्रुतिचतुःश्रुतिवभेदाद् गान्धारस्य द्विधा विकृतत्वं ज्ञेयम् । यदाश्रयति
गान्धारो मध्यमस्य श्रुतिद्वयम् । तदासावन्तरः प्रोक्त इत्याद्यन्तरचक्षणं मध्यम-
साधारणचक्षणं तत्तत्प्रकरणे वक्ष्ये । ६२ ।

गान्धारस्य विकारद्वयमभिधाय मध्यमस्य बहुजबत् द्विधा विकृतत्वमाह,
चतुःश्रुति ।—मध्यमः चतुःश्रुतादिभेदेन बहुजबद्भवेत्, द्विधा विकृत इति
शेषः । तावेव विकारौ दर्शयति, साधारणे इति । साधारणे मध्यमसाधारणे
इत्यर्थः, अन्तरत्वे च गान्धारस्येति शेषः (१), द्विश्रुतिः, चतुःश्रुतिकोऽपि
गान्धारः श्रुतिद्वयेन हीनो भूत्वा इत्यर्थः, विकृतो भवेत् । बहुजो यथा बहु-
साधारणे निषादस्य काकजोत्वे च चतुःश्रुतेन अचतुःश्रुतेन च द्विधा विकृतो
भवति, तथा मध्यमः मध्यमसाधारणे गान्धारस्य अन्तरत्वे च चतुःश्रुतेन
अचतुःश्रुतेन च द्विधा विकृतो भवतीत्यर्थः । तथाहि, मध्यमसाधारणे
गान्धारो मध्यमस्य आद्यां श्रुतिं वज्रिकां गृह्णाति पञ्चमश्च मध्यमस्य अन्तिमां
चतुर्थीं श्रुतिं मार्जनीं गृह्णाति : एवं मध्यमस्य प्रथमायां श्रुतौ वज्रिकायां
गान्धारस्य गृहीतायां, संस्थानभूतायां चतुर्थं श्रुतौ मार्जनीयां च पञ्चमेन गृही-

(१) गान्धारो यः मध्यमस्य आद्यां श्रुतिं वज्रिकावति पञ्चमश्च अन्तिमां श्रुतिं
वज्रिकावति तदा मध्यमः साधारणः । गान्धारो यदा मध्यमस्य प्रथमां द्वितीयां च श्रुतिं
वज्रिकावति, तदा मध्यमः अन्तरत्वे ।

चत्ताचत्तादिभेदेन मध्यमः पञ्चमश्चेत् ।

साधारणेऽन्तरत्वे च विभृतिर्विस्तृतवादा ॥ ६१ ॥

पञ्चमो मध्यमग्रामे निभृतिर्जायते स्वरः ।

मध्यमस्य भृतिं प्राप्य कैश्चिके तु चतुःभृतिः ॥ ६४ ॥

तार्था, मध्यमः सख्यानस्य चतुर्धृतः सक्तात् प्रचुतो भूत्वा तृतीयं भृतिं प्रीतिं समाश्रयति नृतिद्वयेन च हीनो भवति, अतएव मध्यमसाधारणे मध्यमस्य युगपत् ख्यानचुतिरूपा हीनतारूपा च विस्तृतिर्ज्ञेया । गान्धारस्य अन्तरत्वेहि गान्धारो मध्यमस्य प्रथमां भृतिं वज्रिकां त्रितीयां भृतिं प्रसारिणीं च गृह्णाति, एवं मध्यमस्य आद्ये नृतिद्वये गान्धारोऽपि गृह्यते मध्यमः सख्याने चतुर्धृतौ अथख्यानात् अच्युतोऽपि आद्यनृतिद्वयहीनतारूपं विकारं भजते, अतएव गान्धारस्य अन्तरत्वे मध्यमस्य केवला नृतिसंख्याहीनतारूपा विस्तृतिरिति सत्यं भवदातम् । ६१ ।

पञ्चमस्य द्वौ विस्तृतौ भेदौ दर्शयति, पञ्चम इति । पञ्चमः स्वरः मध्यमग्रामे (१) चिभृतिः सन् विस्तृतो जायते । तथाहि, पञ्चमस्य चतस्रः नृतयः, छितिः, रक्ता, सन्दीपनो, आचापिनो चेति ; मध्यमग्रामे तु पञ्चमः चतुर्थीं भृतिं आचापिनो परित्यज्य तृतीयचतुर्थी सन्दीपन्यां विभृतिं अन्यनृतिपरिहारात् चिभृतिश्च भवति ; एवमस्य सक्तीयनृतिसंख्याहीनतारूप एकविधो विकारः । अन्यविधो विकारो यथा ;—कैश्चिके (२) मध्यमसाधारणे तु पञ्चमः मध्यमस्य भृतिम् अन्यामिति श्रेयः, प्राप्य, चतुःभृतिः सन् विस्तृतो भवतीति श्रेयः । मध्यमग्रामे विस्तृतः पञ्चमश्चतुर्धृतित्वानात् चिभृतिर्जात इति प्राग्बोद्धं, पुनरसौ मध्यमसाधारणे मध्यमस्य अन्यां भृतिं मार्गर्गो प्राप्य चतुःभृतिर्भवति । एवञ्च सक्तीयैकनृतित्वात् प्राग् परकीयैकनृतिग्रहणेन च यद्यप्यस्य नृतिसंख्या न्यूनतातिरेको वा न भवति तथापि आधिकारपरित्यागेन पराधिकारग्रहणादसौ विस्तृतो भवतीति ज्ञातव्यम् । ६४ ।

(१) पञ्चमो यदि सख्यं चानिर्वा चतुर्थीं भृतिं विहाय तृतीयचतुर्थी विभृतिं तदासौ मध्यमग्राम इत्युच्यते । तद्वचनं तत्प्रकरणे दृष्टव्यम् ।

(२) मध्यमसाधारणं पञ्चमसाधारणश्चेति, द्वे साधारणे शेषापमानदृष्ट्या चैविके इत्युच्यते ।

धैवतोमध्यमस्यैव विकारः स्यादुच्यते ॥ १५ ॥

कौशिके काकचीत्वे च निषादविषयः स्यादुच्यते ॥ १६ ॥

एते च सप्तभिः शुद्धैर्भवन्त्येकोनविंशतिः ॥ १७ ॥

धैवतस्यैकविध एव विकारस्तस्मात्, धैवत इति ।—धैवतो मध्यमग्रामे चतुःश्रुतिः सन् विकृतः स्यात् । तथाहि, मध्यमग्रामे प्रथमचतुर्धंशं धैवतं विहाय द्वितीयश्रुतिमध्वतिरिति, अस्य चतुर्थी श्रुतिश्च तदा ध्वनन्तरं धैवतमेव प्रविशति, एवं चिन्तितरपि धैवतः प्रथमस्य चतुर्धंशं चत्वार्यो चतुःश्रुतिर्जायते ; इत्थं परकीयश्रुतिष्वभिमतः श्रुतिसंस्थावर्द्धनमेवास्य विकारकारणमिति । १५ ।

निषादस्य विकारद्वयं कथयति, कौशिक इति ।—निषादः, कौशिके बहुजसाधारण इति शेषः, काकचीत्वे च ह्रस्वेति शेषः, चिन्तुःश्रुतिः, यथाक्रमं चिन्तितचतुःश्रुतिश्च भवतीत्यर्थः । तथाहि निषादः स्वयं चिन्तितरपि बहुजसाधारणे बहुजस्य आद्यां श्रुतिं गृहीत्वा तत्रैव तिष्ठन् चिन्तित-भवंति, तदा च बहुजस्य प्रथमश्रुतियद्वादेन अस्य श्रुतिसंस्थाधिष्ठातृ-विकृतो जायते । विकारान्तरं यथा ;—निषादः अस्य काकचीत्वे बहुजस्य आद्यां श्रुतिद्वयं गृहीत्वा स्वयं चिन्तितरपि चतुःश्रुतिर्भवति, एवञ्च परकीय-श्रुतिद्वयेन परकीयश्रुतिसंस्थाया वर्द्धनादसौ विकृतो जायते । १६ ।

विकृतसप्तमिहपञ्चमुपसंहरन्नाह, एतेरिति ।—एतैः द्वादशसं-
विकृतैः, सप्तभिः शुद्धैश्च सप्ताः एकोनविंशतिर्भवन्ति । १७ ।

सप्ताणां द्वादशसंवाद्यनुवादिनिषादिभेदात् पुनश्चातुर्विध्यमाह, वादीति ।
ते पूर्वोक्ताः सप्ताः बहुजसादयः वाद्यादिभेदभिन्नाः सप्ताः चतुर्विधाः कथिताः,
आदिष्वन्त्यात् संवाद्यनुवादिनिषादिभिः । तत्र मुख्यतया प्रथमं वादिसंज्ञ-
माह, रागेति ।—रागोत्पादनशक्तेः रागसंज्ञायाः कथनस्य वर्द्धनं प्रति-
पादनं, तद्योगात् कथनसंज्ञात् वादी । अदिति रागसंज्ञं प्रतिपादयतीति
वादीत्यर्थः । पुनरप्येव विज्ञिनादि, वज्रचेति । असौ वादी प्रथमे
जातिरागादिष्वन्यद्वारे, अथवा रागसंज्ञेन उच्चारितः, तथा, सर्वेषां
संवादिनिषाद्यनुवादिनां रागा रागेव मुख्यतया उपजीव्य इत्यर्थः,

बादशानां विष्णुतत्त्वरागाभावस्याभेद-ज्ञान-वृत्तिसंख्याः ।			
वे क्षराः तेषु क्षरस्याभेदे वृत्तित्वाः ।	वास्तव्यवृत्तिः वृत्तित्वाः ।	वास्तव्यवृत्तिः वृत्तित्वाः ।	वास्तव्यवृत्तिः वृत्तित्वाः ।
१ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः, वृक्षः	(१) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
२ निपादस्य वायव्ये विकृतः, प्लुतः, वृक्षः	(२) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
३ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(३) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
४ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(४) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
५ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(५) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
६ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(६) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
७ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(७) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
८ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(८) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
९ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(९) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
१० वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(१०) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
११ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(११) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा
१२ वृक्षवायव्ये विकृतः, प्लुतः	(१२) वृक्षवा	वृक्षवा	वृक्षवा

विकृताः क्षराः १२

युक्ताः क्षराः ७

विकृताः १९ क्षराः

अथ वाद्यादिभेदाः ।

वाद्यादिभेदभिन्नाष्टविधास्तैः स्तराः कथिताः ।

रागोत्पादनशक्तेर्वदनं तद्व्यवहारादी ॥ ६८ ॥

वज्रवस्तरः प्रयोगे भवति रागा च सर्वेषां ।

श्रुतयोऽष्टौ द्वादश वा भवन्ति मध्ये ययोः स्तरयोः ॥ ६९ ॥

संवादिनौ तु कथितौ परस्परं तौ निषादगान्धारी ।

रिधयोर्विवादिनौ सप्तयोरिधौ वा विवादिनौ स्थाताम् ॥ ७० ॥

भवति । यः सप्त वज्रधा प्रयुक्तो रागोत्पत्तिनिर्णयं करोति स वादी स्तर इत्यर्थः । ६८ ।

संवादिसप्तधमाश्च, श्रुतय इति ।—ययोः स्तरयोः मध्ये अन्तरे द्वादश अष्टौ वा श्रुतयः भवन्ति, तौ परस्परं संवादिनौ कथितौ । अस्यायमर्थः,— यौ स्तरौ ययोः श्रुत्योरवस्थितौ तयोरेवस्थानश्रुत्योर्मध्ये यदि द्वादश अष्टौ वा श्रुतयस्तिष्ठन्ति तदा तौ स्तरौ अन्योन्यसंबन्धनात् परस्परं संवादिनौ ; तथाहि वज्रः हृन्दीव्यां श्रुतौ तिष्ठति, मध्यमश्च माण्ड्यां श्रुतौ तिष्ठति, अथ हृन्दीवतोमाण्ड्योर्मध्ये दयावती, रञ्जनी, रतिका, रौद्री, क्रोधा, वज्रिका, प्रसारिणी, प्रीतिषः, इत्यष्टौ श्रुतयो भवन्ति, अतएव वज्रजस्य संवादी मध्यमः, एवं द्वादशश्रुतिव्यवधानात् पञ्चमोऽपि वज्रजस्य संवादी । एवं द्वादशश्रुतिव्यवधानात् अथभस्य संवादी धैवतः ; द्वादशश्रुतिव्यवधानात् गान्धारास्य संवादी निषादः, एवमन्यथापि । विवादिसप्तधमाश्च, निषादेति ।—निषाद-गान्धारी रिधयोः अथभधैवतयोः विवादिनौ कः भवतः ; रिधौ अथभधैवतौ वा तयोः निषादगान्धारयोः विवादिनौ स्थाताम् । निषादगान्धारावन्तोर्वा सर्वेषां स्तराणां विवादिनाविवेकः पक्षः, निषादगान्धारावथभधैवतयोर्विवादिनाविति द्वितीयः, निषादगान्धारी निषादगान्धारयोर्विवादिनाविति च तृतीयः पक्षः । एवमथ पक्षत्रयं ज्ञेयम् । परस्परवादित्वसंबादित्वगान्धारागान्धारीवादित्वमिति अनुवादिसप्तधं न पृथगुक्तम् । ६९ । ७० ।

तथा च रत्नाकरः ।

“चतुर्विधः स्वरौवादी संवादी च विवाद्यपि ।

अनुवादी च वादी तु प्रयोगे नञ्जस्रः ॥ ७१ ॥

चतुयोद्वाद्वाद्यौ वा नञोरन्तरगोचराः ।

मिथः संवादिनौ तौ ह्यो वि-गावन्विवादिनौ ॥ ७२ ॥

रि-धयोरेव वा स्यान्नां तौ तयोर्वा रि-धावपि ।

शेषाणामनुवादित्वं स्वराणामुपजायते ॥ ७३ ॥”

वादी राजा स्वरसंख्यं संवादी स्यादमात्मवत् ।

अनुविवादी तस्य स्यादनुवादी तु भृत्यवत् ॥ ७४ ॥

[इति वाद्यादिशेदाः ।

चतुर्विध इति । यथाहि लोके राज्यस्य व्यवस्थापनात् कश्चित् राजेत्यु-
च्यते, तत्तुसाहचर्य्यादपरो मन्त्रीत्युच्यते, अन्ये च कृत्र्यामरादिहस्ता राजशब्दं
प्रतिपादयन्तो राजानुचरा इत्युच्यन्ते, तथा सङ्गीते राग-राव्यसंस्थापनाद्-
वादो राजेव, एवं रागात्मभूतं वादिनमप्यकुर्वन् संवादी मन्त्रीव, उभयोरनु-
यायित्वात् सङ्गोत्कर्षहेतुत्वाच्च अनुवादिनो राजानुचरा इवेति रत्नाकरो-
द्धृतश्लोकचतुष्टयस्यार्थः । रागप्रतिपादकत्वं वादित्वं, वाद्यनुसारित्वं संवादित्वं,
वादिसंवाद्यनुसारित्वमनुवादित्वं, रागधर्म्मविनाशित्वञ्च विवादित्वमिह
निष्कर्षः । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ ।

ग्रामजस्रश्चमाह, ग्रामइति ।—मूर्च्छनादेः मूर्च्छनातानप्रवृत्तौग्रामं,
आश्रयः व्यवस्थानभूतः, स्वरसमूहः, ग्रामः स्यात् । मूर्च्छनातानजाति-
जात्यङ्गकात्मकः स्वविश्वव्यासहितः स्वरसमूहो ग्राम इत्यर्थः । यथाहि
लोके बाह्यस्वातन्त्र्यमाविभाग-समाजवन्धन-जातिधर्म्म-सदाचार-सुनियमादि-
परिपाटीसहितानां जनानामेकत्र निवासेन कश्चित् ग्रामो भवति, तथा
सङ्गीतेऽपि मूर्च्छना-तान-जाति-जात्यङ्ग-हत्यादिव्यवस्थासहितानां स्वर-
रामेकत्रावस्थानेन बहुजादिग्रामो भवति । सुखवत्स्वरसमूहोग्राम इति

पञ्च ग्रामः ।

ग्रामः स्वरसंज्ञकः स्थानपूर्वभावेः समान्यः ।

तौ द्वौ धरातले तत्र स्थात् बहुजग्राम आदिभिः । ७५ ।

द्वितीयो मध्यमग्रामस्तयोर्बहुचतुर्धत्ते । ७६ ।

बहुजग्रामः बहुते सचतुर्धत्तिसंज्ञिते ।

सोपान्यद्वितिसंज्ञेऽस्मिन् मध्यमग्राम इत्यते । ७७ ।

संज्ञेयः । ग्रामस्य भेदद्वयमाह, ताविति ।—तौ ग्रामौ धरातले मनुष्यलोके द्वौ द्विविधौ । ग्रामस्य चैकियेऽपि ज्ञानारग्रामस्य केचनदिग्बोधोक्तत्वात् धरातले द्वौ ग्रामावित्युक्तं । तत्र तयोर्ग्रामयोर्मध्ये बहुजग्रामः आदिभिः प्रधानः, स्थात्, उत्तच्च मतज्ञेयः ;—यथा कुटुम्बिनः कर्मोऽप्येकीभूता भवन्ति हि । तथा सरावां सम्बोद्धोग्राम इत्यभिधीयते । इति । ७५ ।

द्वितीय इति ।—द्वितीयः मध्यमग्रामः, तयोः बहुजग्राममध्यमग्रामयोर्बहुचतुर्धत्त उच्यते, बहुजग्रामस्योक्तैरिति ज्ञेयः । ७६ ।

मुत्सृतयादौ बहुजग्रामं जज्ञयति, बहुजेति ।—पञ्चमे खरे सचतुर्धत्तिसंज्ञिते सति बहुजग्रामः स्थात् । अन्येर्वा सरावां बहुजगदीनां विज्ञातत्वेऽपि यदि पञ्चमः सञ्ज्ञाने चतुर्धत्तौ आकाशिन्यामविज्ञातमात्रेणावतिष्ठते तदैव बहुजग्राम इत्यर्थः । अथ पञ्चमस्याविज्ञातत्वकर्मण मध्यमग्रामस्य स्वच्छेदार्थं, मध्यमग्रामे हि पञ्चमः सञ्ज्ञानभूता चतुर्धत्तिसंज्ञितं विहाय तत्समीपस्थां सक्तीयां तृतीयद्वितिमधिकृत्य विज्ञातो भवति । मध्यमग्रामस्य सचतुर्धत्तमाह, सोपान्यतेति ।—अस्मिन् पञ्चमे खरे सच उपान्ये भवा उपान्या उपान्यद्वितिसमीपे वर्तमाना इति ज्ञेयत्वं, या द्विति सक्तीया तृतीया द्वितिः, तत्संज्ञे तत्र संज्ञिते सति, मध्यमग्रामः इत्यने कश्चिदे । पञ्चमो यदि सञ्ज्ञानभूता चतुर्थी द्वितिं विहाय तत्समीपे ज्ञातमात्मनस्तृतीयां द्वितिं सन्दीपनीमन्वाह विज्ञातो भवति तदैव मध्यमग्राम इत्यर्थः । ७७ ।

पञ्चमस्यान्येन ग्रामयोर्बहुचतुर्धत्ता मुनर्थेवतप्रधानेन तौ जज्ञयति, यद्वेति ।—यथा प्रकारान्तरे, बहुजे बहुजग्रामे, धैवतः विज्ञाति, मध्यमे मध्यम-

यद्वा ध्वनिश्रुतिः बहुजे मध्यमे तु चतुःश्रुतिः ॥ ७८ ॥

रि-मयोः श्रुतिमेकैका गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।

प-श्रुतिं धोनिषादस्तु ध-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः ॥ ७९ ॥

गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदोमुनिः ।

प्रवर्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥ ८० ॥

ग्रामे तु धैवतः चतुःश्रुतिः । तथाहि, मध्यमग्रामे यदा पञ्चमः स्वचतुर्थश्रुति-
विज्ञाय सप्तमोयुक्तौ तिष्ठति, तदा धैवतः स्वाधिकाराव्यवहितां पञ्चम-
परिव्यक्तां पञ्चमस्य चतुर्थश्रुतिं गृहीत्वा स्वयं चतुःश्रुतिर्भवतीति । ७८ ।

गान्धारग्रामं कथयति, रि-मयोरिति ।—चेद् यदि, गान्धारः स्वरः,
रि-मयोः ऋषभमध्यमयोः, एकैकां श्रुतिं ऋषभस्य अन्तिमां मध्यमस्य च
आदिमां श्रुतिमित्यर्थः, समाश्रयेत्, ऋषभमध्यमयोरेकैकश्रुतिग्रहणेन
आत्मनः श्रुतिद्वयेन च गान्धारो यदि चतुःश्रुतिर्भवतीत्यर्थः, तथा, धः धैवतः
प-श्रुतिं पञ्चमस्य अन्तिमां श्रुतिं, निषादस्तु ध-श्रुतिं धैवतस्य अन्तिमां श्रुतिं,
स-श्रुतिं बहुजस्य च आदिमां श्रुतिं श्रितश्चेत्, तदा नारदोमुनिः तं तादृश-
श्रुतिव्यवस्थोपादितस्वरसमूहमित्यर्थः, गान्धारग्रामम् आचष्ट कथितवान् ।
अस्य दिव्यत्व-मतिपादनाद्येमाह, प्रवर्तते इति । असौ ग्रामः गान्धारग्रामः,
स्वर्गलोके न तु महीतले, प्रवर्तते प्रचरति । उक्तस्तु नारदेन ;—बहुज-
मध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स च भ्यो-
योजिभिः ॥ इति । ७९ । ८० ।

ननु कथं सप्तसु स्वरेषु बहुजमध्यमगान्धारग्रामेव ग्रामचपदेशभागित्वं
जायेदमित्यत आह, बहुजेति । आद्यत्वात् प्रथमत्वात्, तथा अमात्या-
धिकत्वात् अमात्यसदृशानां संवादिनाम् आधिक्यात्, बहुजः प्रधानं मुख्यः ।
अमात्याधिक्यस्तु अन्येषां करारणमेकैक एव स्वरः संवादी, बहुजस्य तु द्वौ
मध्यमपञ्चमौ करौ संवादिनाविति । मध्यमस्य ग्रामचक्रभागितानुरूपं
प्राधान्यमाह, ग्राम इति । मध्यमस्तु अविचोपितत्वात् वादवत्वे औदवत्वे च
आत्मनोऽन्योपाभावात्, ग्रामे पुरःसरः प्रधानः, अविचोपितरूपप्राधान्येन

वङ्गः प्रधानमात्मनादमात्वाधिपत्यस्य वा ।
 ग्रामे स्नादविशेषित्वात्तन्मसु गुरःश्वरः ॥ ८१ ॥
 क्रमात् ग्रामनये देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 एतत्कुलप्रसूतत्वाद्गान्धारोऽप्यपचीर्दिवि ॥ ८२ ॥
 गीर्वाणकुलसन्भूताः वङ्ग-गान्धार-मध्यमाः ।
 पञ्चमः पितृवंशोत्थो रि-धारविकुलोद्भवौ ॥ ८३ ॥
 निषादोऽसुरवंशोत्थो ब्राह्मणाः स-म पञ्चमाः ।
 रि-धौ तु क्षत्रियो ज्ञेयो वैश्यजाती नि-गौ मतौ ॥ ८४ ॥
 मूद्रावन्तरकाकल्पो क्रमेण कथितौ बुधैः ॥ ८५ ॥
 पद्माभः पिञ्जरः स्वर्णवर्णः कुन्दप्रभोऽक्षितः ।
 पीतः कर्कर इत्येषां जन्मभूमिमथो ब्रूवे ॥ ८६ ॥
 जम्बुशार्ङ्गकुशकौशशाखाकीष्मेतनामसु ।
 द्वीपेषु पुष्करे चैते जाताः वङ्गजादयः क्रमात् ॥ ८७ ॥

ग्रामनयदेवमर्हतीत्यर्थः । ग्रामनये वङ्गजमध्यमगान्धाररूपे, क्रमात् यथा-
 क्रमं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः देवाः सन्तीति श्रेयः । एतत्कुलप्रसूतत्वात् एतयोः
 वङ्गजमध्यमयोः कुले जातत्वात् गान्धारोऽपि दिवि देवलोके अग्रणीः प्रधानः ।
 एतेग्रामनयकरापेक्षया तादृशवैशिष्ट्यादेव ग्रामनयपदेन इति भावः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

अमन्तरोक्तैः श्लोकैः कराबामनय-जाति-वर्ण-जन्मभूमि-दर्शकवि-
 देवता-च्छन्दो-रसादयो वर्णिताः । तथाहि ;—वङ्गजस्य देवकुले उत्पत्तिः,
 ब्राह्मणो जातिः, पद्माभोरक्तो वर्णः, जम्बुद्वीपे जन्म, वज्रि क्षत्रिः, क्षत्रिर्देवता,
 अमुष्टुप् छन्दः, बीराद्भुतरीमरसेनूपयोगिता । अथमस्य क्षत्रिवर्णे उत्पत्तिः,
 क्षत्रियो जातिः, ईषत्पयोतो वर्णः, ब्राह्मणीये जन्म, क्षत्रिवर्णा, ब्रह्मा
 देवता, ग्रायणी छन्दः, बीराद्भुतरीमरेण उपयोजितम् । गान्धारस्य देवान्ये
 सन्भूतिः, वैश्यो जातिः, सचंबदुष्कणयोतो वर्णः, कुशद्वीपे जन्म, क्षत्रिः

वर्जित्वैवाः शशाङ्कश्च कच्छीकान्ताश्च नारदः ।

कवचो रुद्रश्चः कवचं कच्छादीन्कुम्भ-वर्ण-नी ॥ ८८ ॥

वज्रिभङ्गकरस्तथः शर्मन्नीयनचेकराः ।

कच्छाद्यादिति प्रोक्ताः क्रमात् कच्छादिदेवताः ॥ ८९ ॥

क्रमादस्तुष्टुनामनी निष्टुप् च दृष्टी नतः ।

परुतिवन्धिक् च जगतीत्याङ्ग-तन्हासि कारितु ॥ ९० ॥

च-री वीरेऽङ्गुते रौद्रे वी-वीभन्धे भवानने ।

काव्यो न-नी तु कवचे कच्छाङ्गारयोर्म-वौ ॥ ९१ ॥

[इति पात्रादिकवचम् ।

शशाङ्कः, सरस्वती देवता, निष्टुप् इन्द्रः कवचरसे उपयोजितम् । मध्यमस्य देवान्यवाये उद्भवः, वाङ्मयोजातिः, कुम्भकुसुमवक्त्रोवर्णः, शोच-
दोषे जन्म, अविर्विष्णुः त्रिवोदेवता, दृष्टी इन्द्रः, शशाङ्गकृत्तारयोदय-
योगिता । परुमस्य पितृवंशे उत्पत्तिः, वाङ्मयोजातिः, कच्छोवर्णः, शशाङ्गो-
दोषे जन्म, अविर्नारदः, विष्णुदेवता, परुतिवन्धः, शशाङ्गकृत्तारयोदय-
योगितम् । धैर्यस्य अविष्णुचे उद्भवः, कृत्तियोजातिः, पीवोवर्णः, श्वेतदोषे
जन्म, अविष्णुम्भुवः, श्वेतोदेवता, उष्णिक् इन्द्रः, वीभत्तसभवानकयोदय-
योगितम् । निषादस्य अस्तुष्टुवंशे उत्पत्तिः, वैष्णोजातिः, विचित्रोवर्णः,
पुष्करदोषे जन्म, अविष्णुम्भुवः, सूर्योदेवता, जगती इन्द्रः, कवचे उप-
योगितम् । वक्ष्यमाणकवचे अन्तरकाकक्ष्यौ तु मूढजातीवे । ८१ । ८२ ।
८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ ।

अथ मूर्च्छनां चक्षयति, क्रमादिति । सप्तानां कराणां कच्छादीनां
क्रमात् परिपाद्या आरोहः अवरोहश्च मूर्च्छना इति उच्यते । आरोहा-
वरोहपरिपाटीविशिष्टाः सप्त करा मूर्च्छना इत्यर्थः । यथाह मतङ्गः,—

८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । —वक्ष्यताः शोकाः कश्चित् कश्चित् नृपहन्ता
न हन्ताने ।

अथ मूर्च्छना ।

कमात् स्वराणां सप्तानामारोहचारोहचच् ।

मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामनये ताः सप्त सप्त च ॥ ८२ ॥

स्वान्तयसमायोगे मूर्च्छनारम्भसम्भवः ॥ ८३ ॥

आरोहचारोहेष्वेव कमेव चरसप्तकम् । मूर्च्छनाद्यन्वयात् हि विधेयं तद्विषयैः । निम्नतो मूर्च्छनाद्यन्वो मूर्च्छा मोहसमुच्चये । मूर्च्छते येन रागोऽपि मूर्च्छनेत्यभिसंज्ञिता । इति । एतेन शुत्पत्तिरपि दर्शिता । संमूर्च्छितो रागतां प्रतिपद्यमानः आरोमूर्च्छनेति खण्डीबदामोदरः ; यदुक्तं,—
 अरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो-
 ग्रामसम्भवाम् । इति । वाद्यस्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य गणस्य वा कम्पनं सा मूर्च्छनेति भरतः । हनुमन्मते,—वज्रजादिकरत ऋषभादिकरो-
 त्याने यत्र आरो विरमति सा मूर्च्छनेति । सा मूर्च्छना इति श्रेयः, ग्रामनये
 वज्रजमध्यमगान्धारचक्षुषे, सप्त सप्त च भवन्तीति श्रेयः । तथाहि, वज्रज-
 ग्रामे सप्त मूर्च्छनाः, मध्यमग्रामे सप्त मूर्च्छनाः, गान्धारग्रामे च सप्त
 मूर्च्छनाः इति । ८२ ।

अथ मूर्च्छनारम्भप्रकारमाह, ज्ञानेति ।—ज्ञाननयसमायोगे मन्त्रमध-
 तारूपसंज्ञाननयसंयोगे मूर्च्छनाया आरम्भस्य सम्भवः उपपत्तिः, मन्त्रादि-
 ज्ञानस्मितवज्रजादिभिः प्रत्येकग्रामस्य मध्यमादिमूर्च्छना आरम्भन्ते इत्यर्थः ।
 वज्रजग्रामस्य सप्तानां मूर्च्छनाबामारम्भप्रकारमाह, तथेति । यत्र, मध्यम-
 वज्रजेन मध्यज्ञानस्मितेन वज्रजचरेण वज्रजग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना
 आरम्भे । वज्रजग्रामस्य इयं प्रथमा मूर्च्छना आ वज्रजात् सप्तमकर-
 पर्यन्तमारोहक्या, आ निवादात् वज्रजपर्यन्तमवरोहक्या । अन्धासु
 द्वितीयादिसप्तमान्ताः षट् मूर्च्छना इति श्रेयः, अथचक्षुषैः मन्त्रकामसंज्ञा-
 तारूपसंज्ञाननयसंयोगे मूर्च्छनाया आरम्भस्य सम्भवः उपपत्तिः, मन्त्रादि-
 ज्ञानस्मितवज्रजादिभिः प्रत्येकग्रामस्य मध्यमादिमूर्च्छना आरम्भन्ते इत्यर्थः ।
 वज्रजग्रामस्य सप्तानां मूर्च्छनाबामारम्भप्रकारमाह, तथेति । यत्र, मध्यम-
 वज्रजेन मध्यज्ञानस्मितेन वज्रजचरेण वज्रजग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना
 आरम्भे । वज्रजग्रामस्य इयं प्रथमा मूर्च्छना आ वज्रजात् सप्तमकर-
 पर्यन्तमारोहक्या, आ निवादात् वज्रजपर्यन्तमवरोहक्या । अन्धासु
 द्वितीयादिसप्तमान्ताः षट् मूर्च्छना इति श्रेयः, अथचक्षुषैः मन्त्रकामसंज्ञा-

तत्र मध्यस्थवङ्गेन वङ्गजग्रामस्य मूर्च्छना ।
 प्रथमारभ्यतेऽन्यास्तु निषादाद्यैरवसानैः ॥ ८४ ॥
 मध्यमममारभ्य मध्यमग्राममूर्च्छना ।
 षाद्याऽन्यासदधोऽधःस्थस्वरानारभ्य षट् क्रमात् ॥ ८५ ॥
 वङ्गेतत्तरमन्द्राद्या रजनी चोत्तरायता ।
 शुद्धवङ्गा मत्सरीकृताऽश्वकान्ताभिबद्धता ॥ ८६ ॥
 सौवीरी मध्यमग्रामे हरिषाद्या ततोऽपरा ।
 स्यात् कलोपनता शुद्धमध्या मार्गी च पौरवी ।
 वृष्यका सप्तमी प्रोक्ता मूर्च्छनेत्यभिधा दूमाः ॥ ८७ ॥

दधः षपञ्चट्टस्थाने स्थितैरित्यर्थः, निषादाद्यैः मन्द्रनिषादधैवतादिभिः
 मन्द्रवर्धमपर्यन्तैरित्यर्थः, कर्त्तव्याः । ८३ । ८४ ।

मध्यमग्रामस्य मूर्च्छनानामारम्भप्रकारमाह, मध्येति ।—षाद्या मध्यम-
 ग्राममूर्च्छना मध्यमग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना, मध्यमममारभ्य मध्यस्थानस्थितं
 मध्यमस्वरमारभ्य भवेदिति शेषः । अन्याः द्वितीयादयः षट् मूर्च्छनाः,
 क्रमात् तदधोऽधःस्थस्वरान्, तस्य मध्यस्थानस्थितस्य मध्यमस्य अधोऽधःस्थाः
 षपञ्चट्टापञ्चट्टतरादिस्थानस्थिता ये गान्धारधैभादयो मन्द्रपञ्चमपर्यन्ताः
 स्वराः, तानारभ्य कार्याः । ८५ ।

अनन्तरोक्तैस्त्रिभिः श्लोकैः प्रत्येकग्रामस्थितमूर्च्छनानामन्याचष्ट । तानि
 यथा ;—वङ्गजग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना उत्तरमन्द्रा, द्वितीया रजनी, तृतीया
 उत्तरायता, चतुर्थी शुद्धवङ्गा, पञ्चमी मत्सरीकृता, षष्ठी अश्वकान्ता,
 सप्तमी अभिबद्धता । मध्यमग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना सौवीरी, द्वितीया
 हरिषाद्या, तृतीया कलोपनता, चतुर्थी शुद्धमध्या, पञ्चमी मार्गी, षष्ठी
 पौरवी, सप्तमी वृष्यका । गान्धारग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना नन्दा, द्वितीया
 विद्याबा, तृतीया सुमुखी, चतुर्थी विषिबा, पञ्चमी रोहिणी, षष्ठी सुखा,
 सप्तमी आचापा चेति ग्रामचतस्रः साकचेन एकविंशतिमूर्च्छनाः । मत्ता-

मन्दा विद्याया सुसुखी विविना रोहिणी सुखा ।

आवाया चेति गान्धारे ग्रामे स्तुः सप्त मूर्च्छनाः ॥ ८८ ॥

ताच्च स्वर्गे प्रयोक्तव्या विशेषादत्र नोदिताः ॥ ८९ ॥

पृथक् चतुर्विधाः शुद्धाः काकलीकलितास्तथा ।

सान्तरास्तद्वयोपेताः षट्पञ्चाशत् मूर्च्छनाः ॥ ९० ॥

यदा निषादसंज्ञं न्यतिहन्त्वं समानयेत् ।

षड्जस्यैव काकलीति तदाऽसौ कथ्यते बुधैः ॥ ९१ ॥

नन्दे कलिता, मध्यमा, चित्रा, रोहिणी, मत्तङ्गजा, सौवीरी, पञ्चमध्या
चेति षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः । पञ्चमा, मत्तरो, मृदुमध्या, शुद्धा, अन्ता,
कलावती, तीव्रा चेति मध्यमग्रामस्य मूर्च्छनाः । रौद्री, वाह्यी, वैष्णवी,
खेदरी, सुरा, नादावती, विद्याया चेति गान्धारग्रामस्य मूर्च्छनाः । ८९ ।
९० । ९१ ।

ताचेति ।—ताः गान्धारग्रामोक्ता मूर्च्छनाः स्वर्गे प्रयोक्तव्याः, गान्धार-
ग्रामस्य स्वर्गे प्रचारादित्यर्थः, अत्र ग्राम्ये विशेषात् विकारेण न उदिताः
कथिताः, अनपेक्षितत्वात् न विकारेण लिखिता इत्यर्थः । ८९ ।

षड्जमध्यमग्रामस्यानां चतुर्दशानां मूर्च्छनानां चातुर्विधमाह, पृथ-
गिति ।—ग्रामद्वयस्यचतुर्दशमूर्च्छनाः, पृथक् प्रत्येकं, शुद्धाः, काकली-
कलिताः काकलीसहिताः, सान्तराः अन्तरसहिताः, तथा तद्वयोपेताः
काकल्यन्तरसहिताः, अतएव षट्पञ्चाशत्संख्याकाः भवन्ति । ९० ।

काकलीसंज्ञमाह, यदेति ।—निषादसंज्ञः कः यदा, षड्जस्यैव
गान्धारेतिभावः, नतिहन्त्वं नतिहन्त्वं समानयेत् गृह्णाति, तदा असौ काकली
इति बुधैः कथ्यते । निषादो यदि षड्जस्य द्वितीयचतुर् विहन्त्वा षड्जेन
नतिहयेन आत्मनश्च नतिहयेन चतुःनतिर्भवति तदा काकलीत्यर्थः ।
निषादस्यैव काकलीति गान्धारे । ९१ ।

यदान्नयति गान्धारो मध्यमस्य ऋतिद्वयम् ।

तदासावन्तरः प्रोक्तो मुनिभिर्ऋतुसन्धिवत् ॥ १०२ ॥

मूर्च्छनायां यावतिथौ भवेतां षड्ज-मध्यमौ ।

ग्रामयोस्तावतिथेऽव मूर्च्छना सा प्रकीर्तिता ॥ १०३ ॥

अन्तरराज्यमवाह, यदेति ।—गान्धारो यदा मध्यमस्य ऋतिद्वयं आश्रयति गृह्णाति, तदा असौ ऋतुसन्धिवत् ऋतुसन्धिरिव, मुनिभिः अन्तरः प्रोक्तः । गान्धारो यदि मध्यमस्य ऋतिद्वयेन आत्मनश्च ऋतिद्वयेन चतुःऋतिर्जायते तदा अन्तर इत्यर्थः । ऋतुसन्धिवदिति, यथा एकस्य ऋतोरन्त्यभागेन तत्पर-वर्तिनः ऋतोरारम्भभागेन च एकः ऋतुसन्धिर्भवति, तथा अन्तररज्योऽपि गान्धारस्य ऋतिद्वयेन मध्यमस्य आद्येन ऋतिद्वयेन च भवतीति । अन्तर-रज्यं गान्धारस्यैव नान्यस्य रज्यम् । १०२ ।

मूर्च्छनायामिति ।—ग्रामयोः षड्जग्राममध्यमग्रामयोः, यस्यां मूर्च्छनायां यावतिथौ यावतां पूरकोयावतिथः, यावत्संस्थापूरकानित्यर्थः, षड्जमध्यमौ रज्यौ भवेतां सा मूर्च्छनापि तावतिथौ तावतां पूरको, तावत्संस्था-पूरकोत्यर्थः, षड्जगङ्गपूगसङ्घातोऽस्तिषट् ततोपचेति पूरके तिषट्प्रत्ययः । तथाहि यदि षड्जग्रामस्य मूर्च्छनासु षड्जरज्यः प्रथमः ज्ञातुं तदा मूर्च्छनापि प्रथमा भवेत्, यदि षड्जरज्यो द्वितीयस्तदा मूर्च्छनापि द्वितीया स्यात्, एवं तृतीयादा मूर्च्छनाः । इत्थं मध्यमग्रामस्य मूर्च्छनासु यदि मध्यमः रज्यः प्रथमः स्यात् तदा मूर्च्छनापि प्रथमा भवेत्, एवं द्वितीया-दयो मूर्च्छनाः । परिमाणवाचिनोवत्त्वनात् यावच्छब्दात् तावच्छब्दाच्च पूरकार्थे तिषट्प्रत्ययेन यावतिथतावतिथशब्दौ निष्पद्यौ । १०३ ।

प्रथमेति ।—एकैका मूर्च्छना षट्पञ्चाशत्संख्यकानां मूर्च्छनानां प्रत्येक-मित्यर्थः, प्रथमादिस्वरारम्भात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तम-स्वरारम्भाद्धेतोः सप्तधा सप्तप्रकारा भवेत् । तासु मूर्च्छनासु अन्तररज्यानां अन्तिमस्वरपर्यन्तम् उच्चार्य, क्कमात् स्वरभेदक्रमानुसारेण, पूर्वात् पुनरपि

प्रथमादिस्वरारम्भादेकैका सप्तधा भवेत् ।

तासुञ्चाण्यस्वरान्तात् पूर्वोच्चारयेत् क्रमात् ॥ १०४ ॥

ते क्रमाः कथितास्तेषां संख्या नेमाङ्गरामतः ॥ १०५ ॥

पूर्वस्वरान् उच्चारयेत् : द्वितीयादिस्वरारम्भे क्रमेण एकैकस्य स्वरस्य न्यूनत्वेऽपि पुनरपि पूर्वपूर्वस्वरौच्चारणेन तत्पूरकात् सप्तस्वरत्वं न याच-
न्यते । १०४ ।

साकष्येन मूर्च्छनाभेदानाह, तद्वति ।—ते पूर्वोक्ताः क्रमाः स्वरभेद-
क्रमानुसारेण मूर्च्छनाभेदाद्वयार्थः । तेषां मूर्च्छनाभेदानां नेमाङ्गरामतः
(१८३) षड्भ्यस्य वामा गतिरतः (३८२) संख्या भवति । तथाहि षड्जग्रामे
सप्त मूर्च्छनाः, मध्यमग्रामे च सप्त मूर्च्छनाः इति चतुर्दश मूर्च्छनाः, तासुतुर्दश
पुनरपि प्रत्येकं मुखत्वेन, काकलीसहितत्वेन, सान्तरत्वेन, काकल्यनदो-
पेतत्वेन च मिश्रित्वा षट्पञ्चाशत्संख्या भवति । तासां षट्पञ्चाशन्मूर्च्छ-
नानाम् एकैकस्य पुनरपि प्रथमादिस्वरारम्भात् सप्तविधत्वात् षट्पञ्चाश-
न्मूर्च्छनाः सप्तगुणा भवन्तीति मूर्च्छनाभेदाः $(५६ \times ७ = ३८२)$ वानवत्य-
धिकशतत्रयसंख्या भवति । १०५ ।

मुद्रतानान् कथयति, यदेति ।—यदा तु मुद्राः मूर्च्छनाः बाङ्गवाः षड्भिः
स्वरैश्चारिताः, षोडश्वितीकृताः पञ्चभिः स्वरैश्चारिताश्च भवन्ति, तदा तु
मुद्रतानाः स्युर्भवेयुः, षट्स्वरदीकृताः पञ्चस्वरदीकृताश्च मूर्च्छनाः मुद्रतानव्यप-
देशभाजोभवन्तीत्यर्थः । मुद्रयज्ञं कूटतानव्यपदेशार्थम् । अथ षड्-
जग्राः षड्जग्रामस्थाः सप्त मूर्च्छनाः, यदा क्रमात्, स-रि-प-सप्तमैः षड्जग्रांभ-
षड्जमसप्तमैः स्वरैः हीनाः भवेयुस्तदा बाङ्गवास्तानाः षड्द्विंशतिः परि-
कीर्णिताः । तथाहि, षड्जग्रामस्थाः सप्त मूर्च्छनाः यदा षड्जेन हीनास्तदा
सप्त तानाः, यदा ऋषभेन हीनास्तदा सप्त तानाः, यदा पद्ममेन हीनास्तदा
सप्त तानाः, यदा सप्तमस्वरैश्च निवादेन हीनास्तदा सप्त तानाः, एवं मिश्रिताः
षड्द्विंशतिस्संख्या भवति । एवं मध्यमग्रामे यदा तु सप्त मूर्च्छनाः क्रमात्
स-रि-गोष्णिगताः षड्जग्रांभगान्धारस्वरैर्हीनाः भवन्ति तदा बाङ्गवास्तानाः

यदा तु मूर्च्छनाः शुद्धाः षड्वौड्वितीकृताः ।

तदा तु शुद्धतानाः स्याः मूर्च्छनाश्चाम षड्जगः ॥ १०६ ॥

सप्त क्रमाद्यदा हीनाः स्वरैः स-रि-प-सप्तमैः ।

तदाऽष्टाविंशतिस्तानाः षड्जवाः परिकीर्त्तिताः ॥ १०७ ॥

यदा तु मध्यमग्रामे मूर्च्छनाः स-रि-गोन्मिताः ।

सप्त क्रमाद्यदा तानाः सप्तसदा त्वेकविंशतिः ।

एवमेकोनपञ्चाशन्मिताः षड्जवा मताः ॥ १०८ ॥

एकविंशतिः स्युः । तथाहि, मध्यमग्रामस्थाः सप्त मूर्च्छना यदा षड्जजेन हीनास्तदा सप्त तानाः, यदा ऋषभेण हीनास्तदा सप्त तानाः, यदा गान्धारेण हीनास्तदा सप्त तानाः, एवं मितिताः एकविंशतिः षड्जवास्तानाः पुनरपि पूर्वोक्तैरष्टाविंशतिसंख्यकैः सप्त मितिताः साकल्येन एकोनपञ्चाशन्मताः । १०६ । १०७ । १०८ ।

षड्जवास्तानां निरूप्य षोडशवास्तानां विभजते, स-पाभ्यामित्यादि ।— षड्जग्रामे सप्त मूर्च्छना इत्यनुषङ्गः, स-पाभ्यां षड्जपञ्चमाभ्यां, तथा विंशतिभ्यां गान्धारनिषादाभ्यामित्यर्थः, तथा रि-पाभ्यां ऋषभपञ्चमाभ्यां वर्जिता यदा भवन्तीति शेषः, तदा एकविंशतिसंख्यकाः पृथक् षोडशवास्तानां भवन्ति । तथाहि, षड्जग्राममूर्च्छना यदा षड्जपञ्चमाभ्यां हीनास्तदा सप्त षोडशवास्तानाः, यदा गान्धारनिषादाभ्यां हीनास्तदा सप्त षोडशवास्तानाः, यदा ऋषभधैवताभ्यां हीनास्तदा सप्त षोडशवास्ताना इति मितिताः एकविंशतिरौड्जवास्तानाः । एवं मध्यमग्राममूर्च्छना यदा विंशतिभ्यां ऋषभधैवताभ्यामित्यर्थः, तथा विंशतिभ्यां गान्धारनिषादाभ्यामित्यर्थः, हीना भवन्ति, तदा षोडशवास्तानाश्चतुर्दश समीरिताः कथिताः । तथाहि, मध्यमग्राममूर्च्छना यदा ऋषभधैवताभ्यां हीनास्तदा सप्त षोडशवास्तानाः, यदा गान्धारनिषादाभ्यां हीनास्तदा सप्त षोडशवास्ताना इति मितिताश्चतुर्दशसंख्यका भवन्ति । पूर्वं एकविंशतिरौड्जवास्तानाः कथिताः, पुनरपि चतुर्दश दर्शिताः,

स-पाठ्या द्विच्युतिभ्याश्च रि-पाठ्या सप्त वर्जिताः ।

चङ्जग्रामे षडक् ताना एकविंशतिरौङ्वाः ॥ १०८ ॥

निच्युतिभ्यां द्विच्युतिभ्यां मध्यमग्रामच्छर्ङ्गाः ।

यदा हीनासदा तानाचतुर्दश समीरिताः ॥ ११० ॥

औङ्वा मिलिताः पक्षतिंशद्ग्रामद्वये स्थिताः ।

सर्वे चतुरशीतिः सप्तमिलिताः षाड्वौङ्वाः ॥ १११ ॥

[इति शुद्धतानविवेकः ।

कूटतानाः ।

असम्पूर्णाश्च सम्पूर्णा व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः ।

मूर्च्छनाः कूटतानाः स्युरितिशास्त्रविनिर्णयः ॥ ११२ ॥

पूर्णाऽपूर्णादिसङ्ख्याश्च पुनश्चापसारणाः ।

मूर्च्छनाः कूटतानाः स्युसोषा संख्याभिधीयते ॥ ११३ ॥

इति मिथित्वा साकल्येन पक्षत्रिंशत् औङ्वाक्तानाः । पूर्वम् एकोनपञ्चाशत् षाड्वाक्ताना निरूपिताः, अधुनाः च पक्षत्रिंशत् औङ्वाक्तानाः कथिताः, एवं षाड्वौङ्गवभेदेन सर्वे तानाः (४८ + १५ = ८३) चतुरशीतिसंख्याका भवन्ति । १०८ । ११० । १११ ।

शुद्धतानानुक्ता कूटतानान् निरूपयति, असम्पूर्णा इति ।—असम्पूर्णाः सम्पूर्णाश्च यावद्योमूर्च्छनास्ताः व्युत्क्रमेण पूर्वोक्तक्रमवैपरीत्येन उच्चारिताः गीताः स्वराः यासु ताः, तथाविधाः स्यः, कूटतानाः स्युर्भवेयुः । इति शास्त्र-विनिर्णयः सङ्कीर्तशास्त्रज्ञानामिदं मतमिच्छेः । ११२ ।

पूर्वेति ।—पूर्वा या मूर्च्छनाः, अपूर्वस्याप्यत्र या मूर्च्छनाः, तथा पुनश्चाप-सारणाः 'तासूत्रार्थान्यस्वरास्ताम् पूर्वानुच्चारयेत् क्रमात्,' इत्युक्तदिशा पुनश्चापारितस्वरसङ्ख्या या मूर्च्छनाः, तथा पूर्वापूर्वाद्यपनयनसङ्ख्याश्च य मूर्च्छनाः, ताः सर्वोः कूटतानाः स्युः । तेषां पूर्वापूर्वादभेदमिवास्मादभिधीयते संख्या अभिधीयते वक्ष्यमाणोच्यते इति शेषः । ११३ ।

पूर्णाः पक्ष सप्तखात्रि चत्वारिंशद्व्युत्तानि च ।

एकैकस्यां सूर्यनायां कूटतानाः सप्त क्रमैः ॥ ११३ ॥

वटपक्षाग्रमूर्च्छनाः स्युः पूर्णाः कूटास्तु बोधिताः ।

सप्तद्वयं सप्तखात्रि द्वात्रिंशीतिर्ह्येते श्रुते तथा ।

चत्वारिंशच्च संख्याताः, अथाऽपूर्णां प्रचक्षते ॥ ११५ ॥

प्रतिमूर्च्छनं पूर्वकूटतानसंख्यामाह, पूर्णा इति ।—एकैकस्यां मूर्च्छनायां प्रतिमूर्च्छनमित्यर्थः, क्रमैः सप्त, प्रतिमूर्च्छनं प्रक्षारे क्रियमाणे सप्त क्रमा-
भवन्तीति सप्तभिः क्रमैः सप्त, पूर्णाः कूटतानाः, $(१ \times २ \times ३ \times ४ \times ५ \times ६ \times ७ = ५०४०)$ चत्वारिंशद्व्युत्तानि पक्ष सप्तखात्रि (५०४०) स्युः । मतकूटान्तिता-
दयस्तु सप्त क्रमान् विहाय $(५०४० - ७ = ५०३३)$ त्रयस्त्रिंशदधिकानि पक्ष-
सप्तखात्र्याहुः । ११३ ।

वटपक्षाग्रदित्यादिसंज्ञकेन सूर्यासां मूर्च्छनानां २८२२४० संख्याकान्
पूर्वकूटतानान् कथितवान् । यथाः—पूर्वसंज्ञके प्रतिमूर्च्छनं ५०४० पूर्वकूट-
तानाः कथिताः । अतएव यदि एकैकस्यां मूर्च्छनायां ५०४० पूर्वकूटतानाः
भवन्ति, तदा (५६) वटपक्षाग्रमूर्च्छनास्तु (१) (५०४०×५६) वटपक्षाग्रता-
द्युत्तानि चत्वारिंशदधिकानि पक्ष सप्तखात्रि, $(५०४० \times ५६ =$
 $२८२२४०)$ सप्तद्वयं द्वात्रिंशीतिः सप्तखात्रि, इति श्रुते, चत्वारिंशच्च पूर्वकूटताना-
निव्यस्यन्ते । ११५ ।

अपूर्णां कूटतानान् निरूपयति, एकैकेत्यादि ।—एकैकान्धान्यविरहात्
ग्रामद्वये पूर्णां मूर्च्छनानां एकैकान्धखरापकर्षादित्यर्थः, वटखरादयः
वटभेदा भवन्ति । आदिशब्दात् पक्षखर-चतुःखर-त्रिखर-द्विखरैकखराः ।
तथाहि, अन्यखरापकर्षेण वटखराः, अन्यखरद्वयापकर्षेण पक्षखराः,
अन्यखरत्रयापकर्षेण चतुःखरा, अन्यखरचतुष्टयापकर्षेण त्रिखराः,

(१) ग्रामद्वयावत्तद्वयं मूर्च्छनाः शुद्धत्वेन, काकशीवहित्वेन, शान्तरत्वेन,
काचक्षन्तारोपेत्वेन च वटपक्षाग्रसंज्ञकाः भवन्तीति भाग्यवोक्तम् ।

एकैकान्यान्वविरहाद्भेदाः षट् षट्संख्यारद्वयः ।

एकसरोऽत्र निर्भेदोऽप्युक्तो नष्टादिसिद्धये ॥ ११६ ॥

क्रमाच्च कूटतानत्वेऽप्युक्तासोऽप्युपयोगिनः ॥ ११७ ॥

स्युः बाङ्गवानां विंशत्या सप्त सप्तशतानि च ।

श्रीङ्गवानान्तु विंशत्या सप्तशतं घतसुच्यते ॥ ११८ ॥

अन्यस्रपञ्चकामकर्षेण विलसराः, अन्यषट्स्रपञ्चकैश्च च एकस्ररा इति । एकस्ररः अथ निर्भेदोभेदरहितः, तथापि नष्टादिसिद्धये स्रस्रमेवैव स्रस्रमात्र-नष्टोद्दिष्टपरिज्ञानार्थं, उक्तः कथितः, अन्यथा एकस्रराणां प्रकाराभावेन भेदराहिचात् तदुपादानमत्र निरर्थकं स्यात् ॥ ११६ ॥

क्रमाच्चेत्यादि ।—क्रमाच्च तेषु कूटतानेषु उपयोगिनो नितरामावश्यकः, अतएव कूटतानत्वे उक्ताः कथिताः, क्रमाच्च कूटतानत्वाभावेऽपि क्रमस्रस्यान्तरे स्थाप्यः इत्युक्तदिष्टा क्रमैर्विना कूटतानानां परिज्ञानं न सम्भवतीति तेषां कूटतानत्वे उपादानं कृतम् ॥ ११७ ॥

स्युः बाङ्गवानामित्यादिस्रुचैः षट्स्ररादीनां कूटतानानां संख्यानामा-न्याचष्ट । तथाहि, षट्स्रराणां (बाङ्गवानां) प्रकारे कृते $(१ \times २ \times ३ \times ४ \times ५ \times ६ = ७२०)$ विंशत्या सहितानि सप्तशतानि भेदा भवन्ति । पञ्चस्रराणां (श्रीङ्गवानां) प्रकारे कृते $(१ \times २ \times ३ \times ४ \times ५ = १२०)$ विंशत्या सहितं शतं भेदा भवन्ति । चतुःस्रराणां कूटानां प्रकारे कृते $(१ \times २ \times ३ \times ४ = २४)$ चतुर्विंशतिभेदा भवन्ति । त्रिस्रराणां प्रकारे कृते $(१ \times २ \times ३ = ६)$ षट् भेदा भवन्ति । द्विस्रराणां प्रकारे $(१ \times २ = २)$ द्वौ भेदौ भवतः । एकस्ररप्रकारे एकस्रस्र भेदः । तत्र षट्स्ररः बाङ्गव-इत्युच्यते, पञ्चस्ररः श्रीङ्गवः, चतुःस्ररः खरान्नरः, त्रिस्ररः कामिकः, द्विस्ररोऽधिकः, एकस्ररश्च आर्थिक इत्युच्यते । यदुक्तं नारदेन, एकस्ररपयोगेहि आर्थिकस्तभिधीयते । अधिकोद्विष्टोऽस्रस्रस्ररश्चैव

चतुःस्वराणां कूटानां चतुर्विधतिरीरिताः ।

त्रिस्वराः षट् द्विस्वरौ द्वौ एक एकस्वरोन्मत्तः ॥ ११८ ॥

आर्च्चिकोगाधिकचैव सामिकोऽथ स्वरान्तरः ।

एकस्वरादितानानां चतुर्विधमभिधा क्रमाः ॥ ११९ ॥

उक्ताः शुद्धादिभेदेन नि-ग-युक्ताचतुर्विधाः ।

तयोरेकैकहीनास्तौ द्वेधा मूलकमामताः ॥ १२० ॥

सामिकः । चतुःस्वरप्रयोगोहि स्वरान्तरक उच्यते । औङ्गवः पञ्चभिचैव
षाङ्गवः षट् स्वरौ भवेत् । सम्पूर्णः सप्तभिचैव विधेयोगीतयोक्तृभिः ॥ इति
॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥

एवं षाङ्गवादीनां कूटतानानां क्रमैः सह भेदसंख्यामुक्ता षाङ्गवक्रम-
संख्यार्थमाह, उक्ता इति ।—नि-ग-युक्ता निषादगान्धारयुक्ताः, षाङ्गवाः
क्रमा इति शेषः, शुद्धादिभेदेन चतुर्विधाः उक्ताः । तयोर्निषादगान्धारयो-
रिति शेषः, एकैकहीनाः निषादेन गान्धारेण वा हीनाः सन्तः, मूलकमा-
द्वेधा मताः । तथाहि, ग्रामद्वयस्याचतुर्बन्ध मूर्च्छना यदा अन्तिमस्वराय-
कर्षणं षाङ्गवाः क्रमा भवन्ति तदा ते क्रमा निषादगान्धारयुक्ताः सन्तः
शुद्धत्वेन काकशीकक्षितत्वेन सान्तरत्वेन तद्व्योपेतत्वेन च चतुर्विधा भवन्ति ।
यथा, निषादगान्धारयुक्ताः शुद्धाः, निषादगान्धारयुक्ताः काकशीकक्षिताः,
निषादगान्धारयुक्ताः सान्तराः, निषादगान्धारयुक्ताः काकक्षान्तरोपेताचेति ।
तयोर्निषादगान्धारयोर्मध्ये निषादेन गान्धारेण वा हीनाचेत् तदा द्विविधाः ।
यथा, निषादहीनौ शुद्धौ, निषादहीनौ सान्तरौ, गान्धारहीनौ शुद्धौ,
गान्धारहीनौ काकशीकक्षितौ चेति । १२१ ।

वज्रजावाविद्यादि ।—ग्रामद्वयस्याचतुर्बन्धमूर्च्छनासु मध्ये वज्रजादौ द्वौ
षाङ्गवौ क्रमौ, तथा मध्यमादौ द्वौ षाङ्गवौ क्रमौ, इति चत्वारः षाङ्गवाः क्रमाः,
प्रत्येकं विधा विधा युः । यथा, वज्रजादौ द्वौ भेदौ निषादहीनकक्ष-
शुद्धौ सान्तरौ चेति द्विविधौ, एवं मध्यमादौ द्वौ भेदौ गान्धारहीनकक्ष-

षट्चाद्यौ मध्यमाद्यौ च चत्वारः स्तुर्विधा द्विधा ।
चतुर्ह्यन्ये दशोत्पटाचत्वारिंशदमी क्रमाः ॥ १२२ ॥
सर्विंशतिः सप्तशती प्रागुक्ता गुणिताः क्रमैः ।
चतुर्विंशत्सहस्राणि यथा पञ्चशतानि च ।
इति षाड्वसंख्या स्यादथ पञ्चसरान् भूवे ॥ १२३ ॥

शुद्धौ काकलीसहितौ चेति द्विविधौ । एवं चतुर्धा प्रत्येकं द्वैविध्यात्
($8 \times 2 = 16$) अष्टौ षाड्वाः क्रमा भवन्ति । चतुर्दश मध्ये अन्ये
च अष्टादश दश चतुर्धा, शुद्धाः सान्तराः काकलीसहिताः काकल्यन्त-
रोपेताचेति चतुर्विधाः । एवं दशानां प्रत्येकं चातुर्विध्यात् ($10 \times 8 = 80$)
चत्वारिंशत्संख्याकाः षाड्वाः क्रमा भवन्ति । प्रथमश्च अष्टविधा उक्ताः,
अतो मिश्रिता ($80 + 16 = 96$) अष्टाचत्वारिंशदमी षाड्वाः क्रमा भवन्ति ।
षाड्वस्य क्रमस्य प्रकारे क्रियमाणे प्रतिक्रमं विंशत्युत्तराणि सप्तशतानि
भेदा भवन्तीति प्रागेव दर्शितं, अतएव ते (७२०) भेदाः (८८) अष्टाचत्वारिं-
शता क्रमैः सह गुणिताः सन्तः साकल्येन ($720 \times 88 = 63360$) चतुर्विं-
शत् सहस्राणि वक्ष्यधिकानि पञ्चशतानि भवन्ति । इति क्रमैः सहिताः
षाड्वकुटतानभेदाः । १२२ । १२३ ।

एवं षाड्वक्रमसंख्यामभिधाय षोड्वक्रमसंख्यां निरूपयति, गाद्या-
वित्यादि ।—ग्रामादये चतुर्दश मूर्च्छना यदा अन्यत्तरादयः पक्षेऽथ षोड्वाः
क्रियन्ते, तदा गान्धाराद्यौ द्वौ क्रमभेदौ, धैवताद्यौ द्वौ क्रमभेदौ, निषादाद्यौ द्वौ
क्रमभेदौ च एवं षट् षोड्वाः क्रमाः पूर्ववत् निषादगान्धारद्युक्तात् प्रत्येकं
चतुर्विधाः सन्तः ($16 \times 8 = 128$) चतुर्विंशतिसंख्याका भवन्ति । अन्ये च
अष्टादश अष्टौ क्रमभेदा निषादगान्धारयोरेकैकहीनाः सन्तः द्विधा भवन्ति ;
एवं अष्टौ क्रमभेदाः द्वैविध्यमापन्नाः ($16 \times 2 = 32$) षोड्वसंख्याका जायन्ते ।
प्रथमश्च वक्षां क्रमाणां चतुर्विंशतित्वमुक्तम्, अतो मिश्रिताः पञ्चसरक्रमाः
($128 + 32 = 160$) चत्वारिंशत् भवन्ति । षोड्वानां प्रकारे क्रियमाणे
प्रथिमूर्च्छनं १२० भेदाः भवन्तीति प्रागेव कथितम्, अतएव तेषु (१२०) भेदेषु

गाद्यौ धाद्यौ निषादाद्यौ चतुर्भेदाः षडौड्भाः ।

अष्टावन्धे द्विधेत्येवं चत्वारिंशदिमे क्रमाः ॥ १२४ ॥

सविंशतौ शते तैश्च गुणितेऽष्टौ शतानि तु ।

चत्वारि च सहस्राणि संख्याः पञ्चस्वरेष्विति ॥ १२५ ॥

चतुःस्वरेषु न्याद्यौ द्वौ चतुर्धा द्वादशाऽपरे ।

क्रमा द्विधेति द्वाविंशच्चतुर्विंशतिताडिताः ।

शतानि सप्ताष्टषट्ठा स्याच्चतुःस्वरसम्प्रतिः ॥ १२६ ॥

(४०) चत्वारिंशता गुणितेषु ($१२० \times ४० = ४८००$) चत्वारि सहस्राणि अष्टौ शतानि च क्रमैः सह औडवकूटतानभेदा जायन्ते । इति क्रमसंहितानां पञ्चसराणां कूटतानानां संख्या ज्ञातव्या । १२४ । १२५ ।

चतुःसराणां क्रमाणां संख्यामाह, चतुरित्यादि ।—ग्रामद्वयस्याचतुर्दश मूर्च्छनाभेदा अन्यस्वरत्रयापकर्षणं यदा चतुःसराः क्रियन्ते, तदा निषादाद्यौ द्वौ क्रमभेदौ पूर्ववत् निषादगान्धारयुक्तत्वात् चतुर्धा, एवञ्च ($४ \times २ = ८$) अष्टौ क्रमभेदा जायन्ते । अन्ये च द्वादशक्रमा निषादगान्धारयोरेकैकयुक्तत्वात् द्विधा, एवञ्च ($१२ \times २ = २४$) चतुर्विंशतिः क्रमा भवन्ति । त्रयस्य अष्टौ भेदा उक्ताः, अतो मिलिताः ($२४ + ८ = ३२$) द्वाविंशत् क्रमभेदाः जायन्ते । चतुःसराणां प्रसारणे तु चतुर्विंशतिभेदा भवन्तीति प्रागेवोक्तम्, अतो द्वाविंशत्क्रमभेदेषु चतुर्विंशत्या गुणितेषु ($३२ \times २४ = ७६८$) अष्ट-षष्ठ्यधिकानि सप्तशतानि सक्रमचतुःस्वरकूटतानभेदा भवन्ति । १२६ ।

त्रिसरक्रमसंख्यामाह, त्रिस्वरेष्वित्यादि ।—ग्रामद्वयस्थितेषु त्रिस्वरेषु चतुर्दशसु क्रमेषु मध्ये मध्यमाद्यौ द्वौ क्रमौ अभेदौ निषादगान्धारहीनत्वाद् भेदरहितौ । अपरे च द्वादश क्रमभेदाः निषादगान्धारयोरेकैकयुक्तत्वात् द्वैविध्यमापन्नाचतुर्विंशतिसंख्याका भवन्ति, एवञ्च पूर्वोक्तक्रमद्वयसहितैः षड्विंशतिसंख्याका जायन्ते । त्रिसराणां प्रसारणे षड्भेदा भवन्तीति

निस्सरेषु तु मासौ द्वावभेदौ द्वादशाऽपरे ।

द्विधा षड्विंशतिरिति क्रमास्तौ षड्भिराचताः ।

षट्पञ्चाशच्छतत्रयं स्युः ;—द्विस्सरेषु पुनर्द्विधा ॥ १२७ ॥

दि-ग-ध-न्यादयोऽष्टौ स्युः शुद्धाः षड्वितरे क्रमाः ।

द्वाविंशतस्तौ तु चतुश्चत्वारिंशद्विताविताः ॥ १२८ ॥

एकस्वरारम्भेदत्वाभौलाएव चतुर्दश ॥ १२९ ॥

पूर्वमुक्तम्, अतश्च षड्भिर्गुणितायां षड्विंशतौ (२६ × ६ = १५६) षट्-
पञ्चाशदुत्तरं शतं विस्तरकूटतानाः क्रमसंज्ञिता भवन्ति । १२७ ।

विस्तराणां क्रमान् परिगणयति, विस्तरैर्विधादि ।—ग्रामद्वयस्थेषु द्विस्सरेषु
चतुर्दशसु क्रमेषु मध्ये अथवाभासौ द्वौ क्रमभेदौ, गान्धारासौ द्वौ क्रमभेदौ,
धैवतासौ द्वौ क्रमभेदौ, निषादासौ द्वौ क्रमभेदौ च, एवमष्टौ क्रमभेदाः
निषादगान्धारयोरेकेकगुणत्वात् द्विधा, अतः षोडशभेदा जायन्ते । अथ-
विंशतिः षट् क्रमभेदा निषादगान्धारहीनत्वात् शुद्धाः, तेषां सान्तरत्वाद्वि-
भेदो नास्तीत्यर्थः । एवं षोडश षट् च मिलिता द्वाविंशतिसंख्याकाः
द्विस्सराः क्रमभेदा भवन्ति । विस्तराणां प्रस्तारे प्रतिकर्म भेदद्वयमङ्गम्,
अतश्च ते द्वाविंशतिभेदा द्वाभ्यां गुणिताः सन्तः (२२ × २ = ४४) चतुश्चा-
विंशत्यस्यां विस्तराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति । १२८ ।

एकस्वर इति । एकस्वरारम्भेदत्वात् पूर्वोक्तभेदाभावात् मीला
एव मूर्तोक्ता एव चतुर्दश, भेदान्तराभावात् तेषां संख्याधिक्यं न भवतीत्यर्थः ।
अथ सप्तस्वराः क्रमाः पृथक् न दर्शिताः, ते च एवं निरूप्यन्तीति,—ग्राम-
द्वये चतुर्दश मूर्च्छेना यदा सप्तस्वरक्रमाः क्रियन्ते तदा ते चतुर्दशभेदाः प्रत्येकं
शुद्धादिभेदात् चतुर्द्विधाः सन्तः (१४ × ४ = ५६) षट्पञ्चाशत्संख्याका भवन्ति ।
प्रतिमूर्च्छनं प्रस्तारे क्रियमाणे हि सप्त क्रमा भवन्ति । अतएव षट्पञ्चाशत्-
संख्यायां सप्तभिर्गुणितायां (५६ × ७ = ३९२) द्वाविंशत्यधिकं शतत्रयं मूर्च्छाः
क्रमा भवन्ति । १२९ ।

पूर्वोक्तकूटतानेषु ये ये पुनरङ्गाः कूटतानां सन्तः सर्वान् निर्दिशति,
षड्भादेर्विधादि ।—षड्भादिः शुद्धमध्या हि मध्यमग्रामस्य चतुर्थी मूर्च्छना,

षड्जादेः शुद्धमध्याया भेदकं पञ्चमं विना ।

चतुःस्वरे क्रमद्वन्द्वेऽष्टाचत्वारिंशदीरिताः ॥ १३० ॥

तानास्त्रिस्वरयोस्त्र्येते द्वादश द्विस्वरे द्वयम् ।

एकं एकस्वरस्य त्रिषष्टिरौत्तरमन्द्रकैः ।

पुनरुक्ता मतास्तानैः ;—न्यादिमार्गीकमाः पुनः ॥ १३१ ॥

अस्याश्चतुःस्वरं यत्क्रमद्वन्द्वं शुद्धसान्तररूपं क्रमद्वयं तस्मिन् भेदकं पञ्चमं (१) विना अष्टाचत्वारिंशद्भेदाः पुनरुक्ताः । त्रिस्वरयोरेवं शुद्धसान्तरभेदेन द्वयोः क्रमयोः द्वादशतानाः पुनरुक्ताः । द्विस्वरे तु निषादगान्धारहीनतया एकस्मिन् ग्रामे भेदद्वयं पुनरुक्तं । एकस्वरस्तु एक एव तानः पुनरुक्तः । एवं सर्वे मिलित्वा $(8 \times 2 + 2 + 2 + 1 = 13)$ त्रिषष्टिसंख्याकाः शुद्धमध्यायाः कूटतानाः उत्तरमन्द्रासन्नन्धिभिः कूटतानैः सार्धं पुनरुक्ता भवन्ति । १३० ।

१३१ ।

एवं शुद्धमध्यायाः पुनरुक्तान् गणयित्वा मार्गीगतान् पुनरुक्तान् संस्थाति, न्यादीति ।—मार्गी नाम निषादादिका मध्यमग्रामस्य पञ्चमी मूर्च्छना । अस्याः पञ्चस्वरा निषादगान्धारयुक्तात्वात् चत्वारः क्रमा भवन्ति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 = 16)$ विंशत्युत्तरं शतं भेदा जायन्ते । अतएव क्रमचतुष्टये $(1 \times 2 \times 2 = 8)$ अशीत्यभ्यधिकशतचतुष्टयं पञ्चस्वरपुनरुक्तभेदाः । अस्याश्चतुःस्वरा अपि निषादगान्धारयुक्तात्वात् चत्वारः क्रमा भवन्ति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 2 \times 2 = 16)$ चतुर्विंशतिभेदा जायन्ते । अतः क्रमचतुष्टये $(16 \times 8 = 128)$ षष्ठ्यवतिसंख्याकाश्चतुःस्वरपुनरुक्तभेदाः । अस्यास्त्रिस्वरान्ते केवलनिषादयुक्तात्वात् क्रमद्वन्द्वमेव भवति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 2 = 4)$ षट् भेदा जायन्ते । अतः क्रमद्वये $(4 \times 2 = 8)$ द्वादश त्रिस्वरपुनरुक्तभेदाः ।

(१) पञ्चमस्य भेदकत्वं वया ;—

उत्तरमन्द्राशुद्धमध्यायां पूर्णमनोरभिज्ञं अपि स्वरस्य पञ्चमएवावगोर्भेदप्राप्तो भवति । तथाहि, उत्तरमन्द्रायां पञ्चमचतुःश्रुतिः, शुद्धमध्यायान्तु पञ्चमस्त्रिचतुःश्रुतिरिव मनोर्भेदः । एवं मार्गीरजन्तोः, पौरुषुत्तरावततोः, कृष्णकाशुद्धपङ्कजलोचापि पूर्णं वत् चतुःश्रुतित्वेन त्रिचतुःश्रुतित्वेन च पञ्चमोर्भेदो भवति ।

पञ्चसरा ये चत्वारस्तत्तानानां चतुःशती ।

अशीत्यधिक्यं चातुःसरे वक्ष्यतिर्भवेत् ॥ १३१ ॥

द्वादश त्रिसरद्वन्द्वे चत्वारो द्विसरद्वये ।

एक एकस्वरज्ञानसंज्ञां पञ्चशती त्रिविधम् ।

त्रिनवत्या युता ज्ञानैरभिज्ञा रजनीगतैः ॥ १३२ ॥

धैवतादेस्तु पौरव्याचत्वारः षट्सराः क्रमात् ।

तत्तानानान्तु साशीतिः शताष्टविंशतिर्भताः ॥ १३३ ॥

अस्या त्रिसरं केवलनिषादयुक्तत्वात् क्रमद्वयमेव भवति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 = 2)$ द्वौ भेदौ भवतः । अतः क्रमद्वये $(2 \times 2 = 4)$ चत्वारो द्विसरक्रमभेदाः । एकस्वरस्तु एकएव तानः पुनरुक्तः । एवं सर्वे मिलित्वा $(8 \times 0 + 2 \times 1 + 1 \times 2 + 1 = 11)$ त्रिनवत्या युता पञ्चशती माग्याः श्रुततानाः रजनीगतैः श्रुततानैः सह पुनरुक्ता भवन्ति । अत्र 'भेदकं पञ्चमं विना' इत्यनुवर्तते, एवं परत्रापि । १३२ । १३३ ।

पौरव्याः पुनरुक्तान् श्रुततानान् गणयति, धैवतादेरिति ।—धैवतादिः पौरवो मध्यमयामस्य वल्लो मूर्च्छना । अस्याः षट्सरा निषादगान्धारयुक्तत्वात् चत्वारः क्रमा भवन्ति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = 720)$ विंशत्युत्तरादि सप्तशतानि भेदा जायन्ते । अतश्च क्रमचतुष्टयस्य $(720 \times 8 = 5760)$ अशीत्युत्तरादि अष्टाविंशतिशतानि पुनरुक्तभेदा भवन्ति । अस्याः पञ्चसरा निषादगान्धारयुक्तत्वात् चत्वारः क्रमा भवन्ति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = 720)$ विंशतिर्हस्तं शतं भेदा जायन्ते । अतएव चतुर्णां क्रमाणां $(720 \times 8 = 5760)$ अशीत्यधिकशतचतुष्टयं भेदा पुनरुक्ताः । अस्याश्चतुःसरी क्रमौ दादेव केवलनिषादयुक्तत्वात्, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 3 \times 4 = 24)$ चतुर्विंशतिभेदा जायन्ते । एवञ्च $(24 \times 2 = 48)$ अष्टाचत्वारिंशत् चतुःसरपुनरुक्तसंख्या जायते । एवं त्रिसरावपि केवलनिषादयुक्तत्वाद् द्वौ क्रमौ भवतः, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 3 = 6)$ षट् भेदा भवन्ति । अतश्च $(6 \times 2 = 12)$ द्वादशसंख्या त्रिसरपुनरुक्तभेदाः । त्रिसरावपि केवल-

औद्धानाश्चतुर्थी प्रागुक्ताः संख्याचतुःस्वरौ ।
 त्रिस्रौ द्विस्ररावेकस्वरः प्रागुक्तसंख्याकाः ॥ १३५ ॥
 पञ्चविंशतिसंयुक्ता चतुस्त्रिंशच्छती त्रियङ्ग ।
 तानानां सहशाकाराः स्थातानैरौत्तरायतैः ॥ १३६ ॥
 इत्येकाशीतिसंयुक्तं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
 तानानां पुनस्तानां पूर्णापूर्णेः सह क्रमेः ॥ १३७ ॥
 अपनीयेत चेदेषां कूटतानमितिर्भवेत् ।
 सप्तत्रयं सप्तदश सहस्राणि शतानि च ।
 नवत्रिंशद्व्युत्तानीति ;—ज्ञानोपायोऽत्र कथ्यते ॥ १३८ ॥

अथ संख्याज्ञानार्थं प्रसारः ।

संख्याज्ञानप्रकारस्तु साम्प्रतं कथयिष्यते ।
 अज्ञानेकादिसप्तान्तान् ऊर्ध्वं लिखेत् क्रमात् ॥ १३९ ॥

निषादयुक्ततया शौ क्रमौ, प्रतिक्रमश्च $(१ \times २ = २)$ द्वौ भेदौ जायेते । अतश्च
 $(२ \times २ = ४)$ चत्वारो द्विस्रपुनस्तभेदाः । एक एव एकस्वरपुनस्तभेदः ।
 एवं पौरुषाः सर्वे मिलित्वा $(२०० + ४०० + ४०० + १२ + ४ + १ = १०२५)$
 पञ्चविंशत्युत्तराणि चतुस्त्रिंशच्छतानि सप्तशाकाराः कूटताना उत्तरायता-
 सप्तत्रयभिः कूटतानैः सह पुनस्तानाः । एवञ्च सर्वे पुनस्तानाः कूटतानाः
 मिलिताः सन्तः $(६३ + ५८३ + ३४२५ ४००९)$ एकाशीतिसंयुक्तसहस्र-
 चतुष्टयसंख्या भवन्ति । पूर्णापूर्वक्रमसहितपुनस्तानकूटतानापनयने तु
 अक्षयं सप्तदशसहस्राणि विंशत्युत्तराणि नवशतानि च निष्कृताः कूट-
 तानाः ॥ १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ ।

अथ संक्षेपेन कूटतानसंस्थापरिज्ञानार्थमुपायमाह, अज्ञानित्यादि ।
 एकादिसप्तान्तान् अज्ञानं, क्रमात् यथाक्रमम् ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं लिखेत् । तेषु
 ऊर्ध्वंक्रमेण लिखितेषु एकादिसप्तान्तोऽप्यङ्गेषु मध्ये, परे परे ऊर्ध्वं
 ऊर्ध्वं अङ्गं, पूर्वञ्च पूर्वञ्च अधःस्त्रेण अधःस्त्रेण अङ्गेन, हते मुञ्चिते सति,

कामपुनश्चकूटतानविवरयम् ।

44

<p>पुस्तकध्यायाः—</p> <p>॥ चतुःस्वरपुनवक्रसंख्या ४८</p> <p>॥ त्रिस्वरपुनवक्रसंख्या १२</p> <p>॥ द्विस्वरपुनवक्रसंख्या ... २</p> <p>॥ एकस्वरपुनवक्रसंख्या ... १</p> <p>मिश्रिताः ... ६३</p>		<p>उत्तराख्यतायाः कटतामैः चक्रपुनवक्राः ।</p>	<p>गौरव्याः—</p> <p>॥ चतुःस्वरपुनवक्रसंख्या १८८०</p> <p>॥ पञ्चस्वरपुनवक्रसंख्या ४८०</p> <p>॥ चतुःस्वरपुनवक्रसंख्या ४८</p> <p>॥ त्रिस्वरपुनवक्रसंख्या १२</p> <p>॥ द्विस्वरपुनवक्रसंख्या ... ४</p> <p>॥ एकस्वरपुनवक्रसंख्या ... १</p> <p>मिश्रिताः ... १४३५</p> <p>सर्वे मिश्रिताः ... ४०८१</p> <p>एवं पुनवक्राः कटतामैः एकाशीत्यधिकं चक्रकचतुष्टयम् ।</p>	<p>उत्तराख्यतायाः कटतामैः चक्रपुनवक्राः ।</p>
<p>माख्याः—</p> <p>॥ पञ्चस्वरपुनवक्रसंख्या ४८०</p> <p>॥ चतुःस्वरपुनवक्रसंख्या ८६</p> <p>॥ त्रिस्वरपुनवक्रसंख्या ... १२</p> <p>॥ द्विस्वरपुनवक्रसंख्या ... ४</p> <p>॥ एकस्वरपुनवक्रसंख्या ... १</p> <p>मिश्रिताः ... ५८३</p>		<p>उत्तराख्यतायाः कटतामैः चक्रपुनवक्राः ।</p>		

* एषसारसदृशं यवसंज्ञका अपि बहु जनिषादयेवतानां भुवन्ने जन्मनां वादे वा-
दयेवात् परिगणिताः ।

इते पूर्वेषु पूर्वेषु तेषु चाऽह्ने परे परे ।

एकस्यरादितानानां संख्या संजायते स्फुटम् ॥ १४० ॥

इति कूटतानमकरचम् ।

द्विस्ररं त्रिस्ररं वापि चतुःस्वरमवापि वा ।

कमं कश्चिद्द्विलिखादौ पूर्वः पूर्वः परादधः ॥ १४१ ॥

प्रतिमुच्चनं, एकस्यरादितानानाम् एकस्यरद्विस्ररत्रिस्ररादीनामित्यर्थः, संख्या कमात् यथाकमं संजायते भवति । तथाहि, प्रथमम् एकाङ्गं (१), तदूर्ध्वं द्व्यङ्गं (२), तदूर्ध्वं त्र्यङ्गं (३), तदूर्ध्वं चतुर्गङ्गं (४), तदूर्ध्वं पञ्चमाङ्गं (५), तदूर्ध्वं षडङ्गं (६), तदूर्ध्वं सप्ताङ्गं (७) स्थापयेत् । ततश्च एकेन द्व्यङ्गे इते $(१ \times २ = २)$ द्वौ, द्वया व्याङ्गे इते $(२ \times २ = ४)$ चट्, चट्भ्यश्चतुर्गङ्गे इते $(४ \times ४ = १६)$ चतुर्विंशतिः, चतुर्विंशत्या पञ्चाङ्गे इते $(१६ \times ५ = ८०)$ विंशत्यधिकं शतम्, विंशत्यधिकेन शतेन षडङ्गे इते $(८० \times ६ = ४८०)$ विंशत्यधिकानि सप्तशतानि, विंशत्यधिकया सप्तशत्या सप्ताङ्गे इते $(४८० \times ७ = ३३६०)$ चत्वारिंशदुत्ताराणि पञ्चमहाखाणि भवन्तीति । १४६ । १४७ ।

अथ श्लोकत्रयेण एकस्यरादिमन्त्राप्रस्तारं प्रदर्शयति, स यथा,—प्रथमं कश्चित् कमं स्थापयित्वा कमापेक्षया पूर्वः पूर्वः स्वरः परात् स्वरात् अधः स्थापनीयः । स पूर्वः स्वरः उपरिभागे तिष्ठति चेत्, तदा तस्यापि पूर्वः स्थापनीयः, सोऽपि तिष्ठति चेत्, तदा तत्पूर्वः स्वरः, एवं क्रमेण षडङ्गपर्यन्तं विचारणीयम् । षडङ्गपर्यन्ता अपि पुरतस्तिष्ठन्ति चेत्, तदा द्वितीये स्वरे पूर्ववत् प्रस्तारः कर्तव्यः, एवमन्येष्वपि स्वरेषु । पूर्वोक्तनियमेन पूर्वोक्तिन् स्वरे स्थापिते उपरिवर्तिनः स्वरास्तिष्ठन्ति चेत्, तदा ते पुरतः स्थापनीयाः, अवशिष्टास्तु स्वराः मूलक्रमक्रमेण दृष्टे स्थापनीया इति । तथाहि, चतुःस्वरे प्रस्तारे कर्तव्ये प्रथमं (स, रि, ग, म) इति क्रमं स्थापयित्वा षडङ्गस्वाधःस्तात् पूर्वः स्वराभावात् स्वरो न स्थाप्यः, ऋषभस्वाधःस्तात् तत्पूर्वः षडङ्गः स्थाप्यः, उपरिवर्तिनौ गान्धारमध्यमौ पुनः स्थापनीयौ, अवशिष्ट ऋषभः पञ्चादेयः, एवं (रि, स, ग, म) इति द्वितीयः क्रमभेदः ।

स्वरः स्थायः ; स चेदग्रे तत्पूर्वस्वदधो भवेत् ॥ १४२ ॥

पुरतोऽपि लिखेद्भीमान् स्वरानुपरिवर्त्तिनः ।

खलकमः क्रमात् पृष्ठे शेषाः प्रस्तार ईदृशः ॥ १४३ ॥

एवञ्च चतुःखरे प्रस्तारे साकल्येन ($१ \times २ \times ३ \times ४ = २४$) चतुर्विंशतिर्भेदाः संजायन्ते (१) । १४१ । १४२ । १४३ ।

पुनरपि सप्ततरेण उपायेन कूटतानानां भेदान् विवक्षुर्नष्टोद्दिष्टपरि-
ज्ञानार्थं खण्डमेव कथयति, नष्टेत्यादि ।—ऊर्द्धस्थितां प्रथमां पङ्क्तिं सप्त-
कोष्ठिकां लिखित्वा तदधोऽधः क्रमादेकैककोष्ठेन हीनं पङ्क्तिषट्कं लिखेत्,
यथा—प्रथमा पङ्क्तिः सप्तकोष्ठिका, तदधः द्वितीया पङ्क्तिः षट्कोष्ठिका,
तदधः तृतीया पङ्क्तिः पञ्चकोष्ठिका, तदधः चतुर्थी पङ्क्तिः चतुःकोष्ठिका,

(१) चतुःस्वरप्रस्तारे चतुर्विंशतिक्रमभेदा यथा ;—

मध्यमान्ताः षट् भेदाः ।

गान्धारान्ताः षट् भेदाः ।

१ । स, रि, ग, म ।	७ । स, रि, म, ग ।
२ । रि, स, ग, म ।	८ । रि, स, म, ग ।
३ । स, ग, रि, म ।	९ । स, म, रि, ग ।
४ । ग, स, रि, म ।	१० । म, स, रि, ग ।
५ । रि, ग, स, म ।	११ । रि, म, स, ग ।
६ । ग, रि, स, म ।	१२ । म, रि, स, ग ।

मध्यमान्ताः षट् भेदाः ।

गङ्गुजान्ताः षट् भेदाः ।

१३ । स, ग, म, रि ।	१९ । रि, ग, म, स ।
१४ । ग, स, म, रि ।	२० । ग, रि, म, स ।
१५ । स, म, ग, रि ।	२१ । रि, म, ग, स ।
१६ । म, स, ग, रि ।	२२ । म, रि, ग, स ।
१७ । ग, म, स, रि ।	२३ । ग, म, रि, स ।
१८ । म, ग, स, रि ।	२४ । म, ग, रि, स ।

एवं पञ्चस्वरप्रस्तारे पञ्चमान्ताचतुर्विंशतिः, ततो मध्यमान्ताचतुर्विंशतिः, ततो गान्धारान्ताचतुर्विंशतिः, तत मध्यमान्ताचतुर्विंशतिः, ततः गङ्गुजान्ताचतुर्विंशतिः क्रमभेदा भवन्ति । एवं षट्स्वरादिषुपि प्रस्तारो निरूप्यन्ते ।

अथ चक्रमेव ।

नटोद्दिष्टप्रबोधार्थं चक्रमेवैवरोच्यते ॥ १४४ ॥

सप्तकोष्ठां लिखेदाद्यां पङ्क्तिमेकैककोष्ठतः ।

हीनन्तु पूर्वपूर्वं स्यात् पङ्क्तिषट्कसधो लिखेत् ।

आद्यपङ्क्तादिकोष्ठे तु लिखेदेकं परेषु चक्षुः ॥ १४५ ॥

तदधः पञ्चमी पङ्क्तिः त्रिकोष्टिका, तदधः षष्ठी पङ्क्तिः द्विकोष्टिका, तदधः सप्तमी पङ्क्तिः एककोष्टिका चेति । तत्र प्रथमपङ्क्तिः प्रथमकोष्ठे १ एकाङ्कं दद्यात्, प्रथमपङ्क्तिरपरेषु कोष्ठेषु ० शून्यं दद्यात् । द्वितीयपङ्क्तिरपि प्रथमकोष्ठे १ एकाङ्कं दद्यात् ; द्वितीयपङ्क्तिरपरेषु द्वितीयादिषु पञ्चसु कोष्ठेषु दद्यात्कर्म कोष्ठसंख्या गणितं पूर्वपूर्वाङ्कं लिखेत् यथा :—पूर्वाङ्कः १, कोष्ठसंख्या २, अतएव $१ \times २ = २$ द्वितीयपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठाङ्कः, पुनश्च पूर्वाङ्कः २, कोष्ठसंख्या ३, अतएव $२ \times ३ = ६$ द्वितीयपङ्क्तिस्तृतीयकोष्ठाङ्कः । पुनश्च पूर्वाङ्कः ६, कोष्ठसंख्या ४, अतएव $६ \times ४ = २४$ द्वितीयपङ्क्तिचतुर्थकोष्ठाङ्कः । पुनश्च पूर्वाङ्कः २४, कोष्ठसंख्या ५, अतएव $२४ \times ५ = १२०$ द्वितीयपङ्क्तिः पञ्चमकोष्ठाङ्कः । पुनश्च पूर्वाङ्कः १२०, कोष्ठसंख्या ६, अतएव $१२० \times ६ = ७२०$

१मा । पङ्क्तिः

१	०	०	०	०	०	०
---	---	---	---	---	---	---

२या । पङ्क्तिः

१	२	६	२४	१२०	७२०
---	---	---	----	-----	-----

३या । पङ्क्तिः

४	१२	४८	२४०	१४४०
---	----	----	-----	------

४थी । पङ्क्तिः

१८	७२	६६०	२१६०
----	----	-----	------

५मी । पङ्क्तिः

८६	४८०	२८८०
----	-----	------

६ठी । पङ्क्तिः

६००	६६००
-----	------

७मी । पङ्क्तिः

७२०

द्वितीयपङ्क्तावधेयकमाद्यकोष्ठे लिखेद्बोधः ।

परेषु पूर्वपूर्वाङ्कं कोष्ठसंख्यागुणं न्यसेत् ॥ १४६ ॥

एवमेव लिखेदङ्कमधोऽधः पङ्क्तिकोष्ठके ।

खण्डमेवरयं प्रोक्तो नष्टोद्दिष्टप्रबोधकः ॥ १४७ ॥

वेद्यतानस्वरमितान् दत्त्वा तेष्वेव लोटकान् ।

अलकमं लिखित्वादावुद्दिष्टं तदधोलिखेत् ॥ १४८ ॥

द्वितीयपङ्क्तेः षष्ठकोशाङ्कः । 'अधोऽधः पङ्क्तिकोष्ठके एवमेवमङ्कं लिखेत्,'
अस्यायमर्थः,—द्वितीयपङ्क्तिस्थकोष्ठानामधोऽधः स्थितेषु तृतीयादिपङ्क्तिस्थ-
कोष्ठेषु अधोऽधःक्रमेण कोष्ठसंख्या गुणितं (द्विगुणं, त्रिगुणं, चतुर्गुणम्
एवं क्रमेण) द्वितीयपङ्क्तिस्थकोशाङ्कं लिखेत् । तथाहि द्वितीयपङ्क्ते द्वितीय-
कोशाङ्कः २, अतएव तदधः कोशाङ्कः $२ \times २ = ४$; द्वितीयपङ्क्ते तृतीय-
कोशाङ्कः ६, अतएव तदधः कोशाङ्कः $६ \times २ = १२$, तदधः कोशाङ्कश्च
 $६ \times ३ = १८$; द्वितीयपङ्क्ते चतुर्थकोशाङ्कः २४, अतएव तदधः कोशाङ्कः $२४ \times$
 $२ = ४८$, तदधः कोशाङ्कश्च $२४ \times ३ = ७२$, तदधः कोशाङ्कश्च $२४ \times ४ = ९६$;
द्वितीयपङ्क्ते पञ्चमकोशाङ्कः १२०, अतएव तदधः कोशाङ्कः $१२० \times २ = २४०$,
तदधः कोशाङ्कश्च $१२० \times ३ = ३६०$, तदधः कोशाङ्कश्च $१२० \times ४ = ४८०$,
तदधः कोशाङ्कश्च $१२० \times ५ = ६००$; द्वितीयपङ्क्तेः षष्ठकोशाङ्कः ७२०,
अतएव तदधः कोशाङ्कः $७२० \times २ = १४४०$, तदधः कोशाङ्कश्च $७२० \times ३ =$
 २१६० , तदधः कोशाङ्कश्च $७२० \times ४ = २८८०$, तदधः कोशाङ्कश्च $७२० \times$
 $५ = ३६००$, तदधः कोशाङ्कश्च $७२० \times ६ = ४३२०$; इति सप्तपङ्क्तिस्थानां
सर्वेषां कोष्ठानामङ्कविन्यासो ज्ञेयः । एवमेव नष्टोद्दिष्टज्ञानहेतुः खण्डमेव
कथितः । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ ।

एवं खण्डमेवमभिधाय उद्दिष्टपरिज्ञानार्थमाह, वेद्यतानेति ।—वेद्यो-
विद्ये यः तानः पिच्छरचतुःस्वरपञ्चस्वरादिः, तत्स्वरपरिमितान् कोष्ठकान्
कर्करान्, परेषु कोष्ठकेषु, क्षिपेत् स्थापयेत् । अस्यायमभिधाय,—यदि
चतुःस्वरो जिज्ञासितः, तदा आदिमारब्धं चतुर्षु कोष्ठकेषु चतुरोकोष्ठकान्

स्वराभूलकमस्याऽन्यात् पूर्वं यावत्तयः स्वरः ।
 उद्दिष्टान्यस्तावतिये कोष्ठेऽधोलोटकं क्षिपेत् ॥ १४८ ॥
 लोटचालनमन्यात् स्यात् त्यक्त्वा लब्धं कमोभवेत् ।
 समश्चेदन्तिमोऽन्येन सोऽपि त्वाग्न्यः प्रयत्नतः ॥ १५० ॥
 लोटकान्याङ्गसंयोगादुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत् ।
 संख्याया तु यत्र रूपे पृष्ठे नटं तदुच्यते ॥ १५१ ॥
 यैरङ्गैर्नटसंख्या स्यान्मौलिकाङ्गसमन्वितैः ।
 नटतानस्वरस्थानं तैर्ज्ञात्वा तं स्वरं लिखेत् ॥ १५२ ॥

स्थापयेत्, यदि पञ्चस्वरो जिज्ञासितः, तदा पञ्च लोटकान् स्थापयेत्, एवं षट्-
 स्वरादिष्वपि । १४८ ।

लोचचालनमाह, स्वरादिति ।—मूलक्रमस्यान्यात् स्वरात् उद्दिष्टस्य
 अन्यः स्वरः, यावत्तयः पूर्वं गृहणे सति यावत्संख्यापूरण इत्यर्थः, तवतिचे
 तावत्संख्यापूरणे षष्ठः कोष्ठे, लोटकं कर्षणं, क्षिपेत् स्थापयेत् । इदं
 लोटचालनं, अन्यात् अन्यस्वरमारभेत्यर्थः, स्यात् । एवं लोटचालने
 कृते, लब्धं लब्धमितं स्वरं त्यक्त्वा लब्धसंख्याकेन स्वरेण हीन इत्यर्थः, कमो
 भवेत् । एवं कृते, लोटकान्याङ्गसंयोगात् लोटानामन्यानां सर्वेषामङ्गानां
 मेघनेन, उद्दिष्टस्य मितिः संख्या भवेत् । तत्र निस्वरकूटतानजिज्ञासायां
 चिकोष्ठः खण्डमेव, चतुःस्वरकूटतानजिज्ञासायां चतुःकोष्ठः, एवं पञ्च-
 स्वरादी पञ्चकोष्टादिः खण्डमेव कर्तव्यः । तत्र च स्वरपरिमिता एव लोटाः
 प्रदातव्याः । १४८ । १५० । १५१ ।

नटतानमङ्गियां संक्षेपेन प्रदर्शयन्नाह, यैरिति ।—मौलिकाङ्गसमन्वितैः
 आद्यपङ्क्तिगतमौलिकाङ्गसहितैः, यैः अङ्गैः, नटसंख्या स्यात्, तैरेव अङ्गैः
 नटतानस्वराणां स्थानं ज्ञात्वा, तं स्वरं लिखेत् । यावत्संख्याकानि लोट-
 स्थानानि स्वरस्थानान्यपि तावत्संख्याकान्येव, अतश्च प्रतिपङ्क्ति एवैककोष्ठे
 लोटस्थापनेन आद्यपङ्क्तिवैक्याङ्गमिश्रणेन च नटसंख्या पूरणीया । अतस्तदं

स्वरसाधारणं तत्र चतुर्धा परिकीर्तितम् ।

काकल्यन्तरघङ्गैश्च मध्यमेन विशेषणात् ॥ १५६ ॥

साधारणं काकली चि भवेत् घङ्गनिषादयोः ।

अन्तरस्याऽपि गमयोरेषं साधारणं मतम् ॥ १५७ ॥

निषादो यदि घङ्गस्य श्रुतिमात्रां समानयेत् ।

अथभवन्तिमां प्रोक्तं घङ्गसाधारणं तदा ॥ १५८ ॥

मध्यमस्याऽपि गमयोरेषं साधारणं मतम् ।

रागलापनसंयुक्तं जातिसाधारणं विदुः ॥ १५९ ॥

इति साधारणप्रकरणम् ।

स्वरसाधारणस्य भेदचतुष्टयमाह, काकल्येति ।—काकल्यन्तरघङ्गैश्च मध्यमेन विशेषणात् स्वरसाधारणं चतुर्धेति शेषः । काकलीसाधारणम् अन्तरसाधारणं घङ्गसाधारणं मध्यमसाधारणञ्चेति स्वरसाधारणं चतुर्विधमित्यर्थः । १५६ ।

तत्र काकल्याः साधारणत्वमाह, साधारणमिति ।—काकली हि घङ्गनिषादयोः स्वरयोः साधारणं भवेत् । तथाहि, काकलीस्वरः निषादस्य श्रुतिद्वयं घङ्गस्य च श्रुतिद्वयं गृह्यत्वा निषादघङ्गयोः समानावस्थो भवतीति काकल्या निषादघङ्गयोः साधारणमिति । अन्तरस्य साधारणत्वमाह, अन्तरस्येति । अन्तरस्यापि गमयोः गान्धारमध्यमयोः एषं पूर्वोक्तप्रकारं साधारणं मतम् । तथाहि, अन्तरस्वरः गान्धारस्य श्रुतिद्वयं मध्यमस्य च श्रुतिद्वयं प्राप्तः गान्धारमध्यमयोरुल्लेख्यवस्थो भवतीति तस्य उभयोः साधारणत्वमिति । १५७ ।

घङ्गसाधारणमाह, निषाद इति ।—निषादो यदि घङ्गस्य आद्यां प्रथमां श्रुतिं तीत्रामित्यर्थः, समानयेत् गृहीयात्, अथभक्तु घङ्गस्य अन्तिमां चतुर्थीं श्रुतिं हन्दीवतीमित्यर्थः, समानुबेदितिषेधः, तदा घङ्गसाधारणं प्रोक्तम् । १५८ ।

अथ स्याद्वादिवर्णाः ।

गानक्रियोच्यते वर्णः स चतुर्धा निरूपितः ।

स्यात्पारोक्ष्यवरोही च सञ्चारीत्यथ लक्षणम् ॥ १६० ॥

स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यादेकैकस्य स्वरस्य यः ।

स्याद्यी वर्णः स विज्ञेयः परावन्वयनामकौ ।

एतत्सन्निध्याद्वर्णः सञ्चारी परिकीर्तितः ॥ १६१ ॥

मध्यमसाधारणमाह, मध्यमस्येति ।—मध्यमस्यापि ग-पथोः गान्धारपञ्चमयोः, एवं पूर्ववत् साधारणं मतम् । गान्धारो हि यदा मध्यमस्य आद्यां नृतिं वज्रकानार्त्ती गृह्णाति, पञ्चमस्य मध्यमस्य अन्तिमां नृतिं मार्जनीं, गृह्णाति, तदा गान्धारपञ्चमयोदभोरिव मध्यमस्यैकनृतिग्रहणान्मध्यमस्य तदुभयसाधारणत्वमिच्छते । जातिसाधारणमाह, रागेति । रागात्तापनसंयुक्तं जातिसाधारणं विदुः पण्डिता इति शेषः । रागाएव शुद्धकेशिकमध्यमादयो जातिसाधारणमिति केचित्, समानग्रामोद्भासु एकान्तरासु जातिषु यत् समानं गानं तत् जातिसाधारणमित्यन्ये । १५८ ।

वर्णनक्षणं तद्देशं निरूपयन्माह, गानेति ।—गानक्रिया स्वराणामिति शेषः, वर्ण उच्यते । स्वराणां यथाविधि गानकरणमेव वर्ण इत्यर्थः । स वर्णः चतुर्धा चतुर्विधः, निरूपितः निर्णेत पण्डितैरिति शेषः । किं तत् चतुर्विधत्वमित्याह, स्याधीति । स्याद्यी, पारोही, अवरोही, सञ्चारी चेति वर्णचतुर्विधः । १६० ।

तत्र स्यादिवर्णं लक्षयति, स्थित्वेति । एकस्यैव स्वरस्य षड्जादेः यः स्थित्वा स्थित्वा स्थावं स्थायं विलम्ब्य विलम्ब्येत्यर्थः, प्रयोगः उच्चारणं, स स्याद्यी वर्णो विज्ञेयः । षड्जस्य स्याद्यी वर्णो यथा,—स स स स, इति ; मध्यमस्य यथा,—म म म म, इति एवमन्येषामपि । पणौ पारोक्ष्यवरोहिणी वर्णौ, अर्धमभिधेयं चतुर्गतम् अन्यर्थं साचेकमिच्छते, नाम आख्या योक्तावन्वयनामकौ स्वनामानुक्त्यमेव तयोर्लक्षणमित्यर्थः । स्वराणां पारोही यत्र सः पारोही, स्वराणां अवरोही यत्र सः अवरोही वर्ण इति भावः । एतत्-

अथवा,—

यत्नोपविश्वने रागः स्वरः स्थायी स कथ्यते ॥ १६२ ॥

[इति स्थायादिवर्णसप्तचम् ।

अथ पञ्चादिः ।

गीतादौ स्थापितो यस्तु स प्रहस्वर उच्यते ।

न्यासस्वरस्तु विज्ञेयो यस्तु गीतसमापकः ।

बहुलत्वं प्रयोगेषु स चांशस्वर उच्यते ॥ १६३ ॥

अथानुहारसप्तचम् ।

विशिष्टं वर्णसन्दर्भमलङ्कारं प्रचक्षते ।

एकैकस्यां वर्णनायां त्रिषष्टिर्बहिता बुधैः ॥ १६४ ॥

[इत्यनुहारसप्तचम् ।

सम्मिश्रणात् एतेषां स्थाय्यारोहवरोहिवर्णानां परस्परसप्तमसप्तारादित्यर्थः, सप्तारी वर्णः परिकीर्तितः । १६१ ।

प्रधान्तरे स्थायिकस्तममाह, यचेति ।—यच्च स्वरः रागः उपविश्वने स्वयमेव स्थाया विश्रान्ति स स्थायी स्वरः कथ्यते । यदुक्तं,—रागोपवेशनं यच्च स स्थायी स्वर उच्यते । इति । १६२ ।

यद्व्यासांशानां स्वराणां लक्षणान्याह, गीतादाविति ।—यस्तु स्वरः गीतादौ गीतस्य आरम्भे स्थापितः प्रदुक्तः, स प्रहस्वर उच्यते । यस्तु स्वरः गीतसमापकः गीतस्य आन्त्यादेरन्ते तिष्ठतीत्यर्थः, स न्यासस्वरो विज्ञेयः । प्रयोगेषु जातिरागादिव्यवहारेषु बहुलत्वं बाहुल्यं, सः प्रयोगबाहुल्यरूप-इत्यर्थः, चांशस्वर उच्यते, प्रयोगबाहुल्यमेव प्रधानमंशलक्षणमिति भावः । १६३ ।

अलङ्कारसामान्यलक्षणमाह, विशिष्टमिति ।—विशिष्टं वैचित्र्यसङ्गतं वर्णसन्दर्भे स्थायादिवर्णसमुद्भूतम् अलङ्कारं प्रचक्षते कथयन्ति, पञ्चिताः इति शेषः । वर्णवैचित्र्यमलङ्कार इति संक्षेपः । यथाहि कटककुल्लका-दयो नरहरदोरेषु श्रीभावशेषमुत्पादयन्तोऽलङ्कारा इत्युच्यन्ते, तथा स्थाय्यारोहवरोहिसप्तारिवर्णसप्तचक्रोत्पत्तौ वैचित्र्यविशेषमुद्यतः ।

अथासङ्कारप्रसारः ।

सरि सरि ग, रिग रिग म, गम गम प, मप मप ध, पध
पध नि, धनि धनि स । इति प्रथमः ।

सस सरि गग मम पप धध निनि सस । इति द्वितीयः ।

अथ जातिसङ्ख्यानं ।

यथाशतारमन्त्राच्च व्यासापन्यासकौ तथा ।

अपि संन्यासविन्यासौ वज्रत्वं चाल्पता ततः ॥ १६५ ॥

एताम्यन्तरमार्गेण सङ्ग लक्ष्म्याणि जातिषु ।

षाड्वौकविते कापीत्वेवमाहुस्त्रयोदश ॥ १६६ ॥

प्रसन्नाद्यादयोऽसङ्कारा इत्युच्यन्ते । एकैकस्यां मूर्च्छनायां निषष्टिरसङ्काराः
बुधैः पञ्चितैरदिताः कथिताः * । १६४ ।

त्रयोदश जातिसङ्ख्यान्याह, यथांशेति ।—जातिषु त्रयोदश लक्ष्म्याणि
लक्ष्म्यानि आहुः, तानि यथा;—(१) यङ्गः, (२) खंशः, (३) तारः, (४) मन्त्रः,
(५) न्यासः, (६) अपन्यासः, (७) संन्यासः, (८) विन्यासः, (९) वज्रत्वं,
(१०) अल्पता, (११) अन्तरमार्गः, (१२) षाड्वं, (१३) औकवित-
त्येति । १६५ । १६६ ।

* (१३) निषष्टिरसङ्कारा अकारादिभ्योऽथवा ;—

१ । अङ्गुलः (कां)

२ । अङ्गुलः (खं)

३ । अङ्गुलितः (खं)

४ । अङ्गुलितः (कां)

५ । अङ्गुलितः (खं)

६ । अङ्गुलितः (खं)

७ । अङ्गुलितः (कां)

८ । अङ्गुलितः (खं)

९ । अङ्गुलितः (खं)

१० । अङ्गुलितः (कां)

११ । अङ्गुलितः (खं)

१२ । अङ्गुलितः (खं)

१३ । अङ्गुलितः (खं)

१४ । अङ्गुलितः (खं)

१५ । अङ्गुलितः (कां)

१६ । अङ्गुलितः (कां)

१७ । अङ्गुलितः (खं)

१८ । अङ्गुलितः (कां)

१९ । अङ्गुलितः (खं)

२० । अङ्गुलितः (खं)

२१ । अङ्गुलितः (खं)

२२ । अङ्गुलितः (कां)

अथ सारा उच्यते ।

श्रुतिभ्यः स्तुः साराः षड्जर्धभगान्वारमध्यमाः ।

पञ्चमोर्ध्वतथापि निषाद इति सप्त ते ॥ १६७ ॥

श्रुतिभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः, साराः स्तुभंवेद्यः जायन्ते इत्यर्थः, श्रुतिभ्य इति पञ्चम्या अनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनेन श्रुतीनां अरं प्रति कारकात्वं प्रतीयते । ते च साराः षड्जः, ऋषभः, गान्धारः, मध्यमः, पञ्चमः, धैवतः, निषादश्च

- २१। प्रवद्गादिः (स्वां)
 २४। प्रवद्गाद्यन्तः (स्वां)
 २५। प्रवद्गान्तः (स्वां)
 २६। प्रवादः (स्वां)
 २७। प्रवादः (वं)
 २८। प्रवारः (स्वां)
 २९। प्रवारः (वं)
 ३०। प्रेक्षुः (वं)
 ३१। प्रेक्षितः (स्वां)
 ३२। प्रेक्षितः (वं)
 ३३। मन्त्रनध्यः (वं)
 ३४। मन्त्रादिः (वं)
 ३५। मन्त्रान्तः (वं)
 ३६। रक्षितः (वं)
 ३७। रक्षितस्वरः (वं)
 ३८। विन्दुः (स्वां)
 ३९। विन्दुः (वं)
 ४०। विन्दुः (वं)
 ४१। विस्तीर्णः (स्वां)
 ४२। विस्तीर्णः (वं)
 ४३। वेचिः (स्वां)

- ४४। वेचिः (वं)
 ४५। वेचुः (वं)
 ४६। व्यावृत्तः (वं)
 ४७। व्येनः (वं)
 ४८। वन्विमप्यादयः (स्वां)
 ४९। वन्विमप्यादयः (वं)
 ५०। वन्विमप्यादयः (वं)
 ५१। वयः (वं)
 ५२। वयवितः (वं)
 ५३। वृषितः (स्वां)
 ५४। वृषितः (वं)
 ५५। उद्धारः (वं)
 ५६। उद्धारान्तः (वं)
 अन्ये च सप्त प्रविद्धा अन्यद्वाराः ।
 ५७। आवर्तकः (१)
 ५८। उपसोचः (२)
 ५९। उद्धृतः (३)
 ६०। तारमन्त्रप्रवृत्तः (४)
 ६१। मन्त्रतारप्रवृत्तः (५)
 ६२। विद्युतः (६)
 ६३। वन्विदामः (७)

(स्वां) चिह्निता अक्षद्वाराः स्वाविवर्धनताः ।

(स्वां) चिह्निता अक्षद्वारा आरोहिवर्धनताः ।

(वं) चिह्निता अक्षद्वारा अवरोहिवर्धनताः ।

(वं) चिह्निता अक्षद्वारा उद्धारिवर्धनताः ।

आरोहिवि वे द्वादश अक्षद्वाराकदय आरोहणमाद् आरोहिवि उक्ताः ।—

तेषां संज्ञाः स रि ग म प ध नीत्यपरा मताः ॥ १६८ ॥

मयूरचातकञ्चागः कौक्षिकोक्लिदुर्दुराः ।

गजच सप्त षड्जादीन् खरानुच्चारयन्धमी ॥ १६९ ॥

षड्जं वदति मयूरः पुनः खरचषभं चातकोमूत्रे ।

गान्धाराख्यं छागो निगदति च मध्यमं कौक्षः ॥ १७० ॥

इति सप्त । तेषां खराणां अपराः संज्ञाः व्यवहाराद्यं संक्षिप्तनामान्तरा-
ख्येति, यथाक्रमं स, रि, ग, म, प, ध, नि, इति । तथाहि, स इति षड्ज-
वाचकः, रि इति ऋषभवाचकः, ग इति गान्धारवाचकः, म इति मध्यम-
वाचकः, प इति पञ्चमवाचकः, ध इति धैवतवाचकः, नि इति निषाद-
वाचकः । १६७ । १६८ ।

अथ खराणामसाधारणानुच्चारयितृभेदानाह मयूर इति ।—मयूरः,
चातकः पक्षिविशेषः, छागः, कौक्षो वकविशेषः, कोक्लिः, दुर्दुरोभेकः, गजच
अमी सप्त-यथाक्रमं षड्जादीन् खरान् उच्चारयन्ति । तथाहि, मयूरः षड्जं
वदति, चातकः ऋषभं खरं व्रूते, छागो गान्धाराख्यं खरं वदति, कौक्षो—
मध्यमं निगदति । अक्षिता शोभना वाक् खरो यस्य असौ कलकण्ठ इत्यर्थः,
पिकः कोक्लिः, पञ्चमं खरं गदति, तथा उद्धृतो मरो यस्यासौ मरुदः
नववर्षासलिलसेकपुष्पकित इत्यर्थः, दुर्दुरो भेको धैवतं खरं रटति वदति,
तथा श्द्विषसमाहतं अङ्गुशतङ्कितं मस्तकं यस्य सः तादृशः कुञ्जरो हस्ती,
नासिकया नासारश्चैव, अन्तिमं खरं निषादं, गदति, मूर्द्ध्नि अङ्गुशाघात-
काले करी निषादखरमुदीरयतीत्यर्थः । नारदमते यथा,—षड्जं रीति
मयूरो हि गावोर्नर्दन्ति चषभम् । अजा विरीति गान्धारं कौक्षोर्नर्दति
मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले वोक्लिो रीति पञ्चमम् । अश्वश्च धैवतं रीति
निषादं रीति भुञ्जरः ॥ खरणां निर्वर्तयन्था सङ्गीतसमयसारे,—नासा कण्ठ-
उरस्तालुर्जिह्वा दन्तास्तथैव च । षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्जं इति
सूतः ॥ नाभेः समुदितोवायः कण्ठशीर्षसमाहतः । ऋषभस्येव नादं यत् तस्मा-
दृषभमेदितः । नाभेः समुदितोवायः कण्ठशीर्षसमाहतः । गन्धर्वसुखहेतुः

गदति पञ्चममक्षितवाक् पिको रठति धैवतसुखददरुः ।

नृसिखमाहतमसककुक्षारो गदति नासिकया स्वरमनिमलम् ॥१७१॥

[इति स्वरमकरचक्रम् ।

इति श्रीकण्ठीश्वरकृतसुन्दरदानोदरविरचिते वल्लीतर्पणे

प्रथमः क्षराध्यायः ।

ज्ञात् गान्धारस्तेन कथ्यते । वायुः समुत्थितो नाभेर्जं दधेत् समावृतः ।
मध्यस्थानोद्भवत्वाच्च मध्यमस्तेन कीर्तितः । वायुः समुत्थितो नाभेरोष्ठ-
कण्ठशिरोहृदः । पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन सम्मतः । नाभेः समुत्थितो-
वायुः कण्ठतालुशिरोहृदि । तत्तत्स्थाने हृतो यस्मात्ततोऽसौ धैवतो मतः ।
नाभेः समुत्थितो वायुः कण्ठतालुशिरोहृतः । निषोदन्ति क्षराः सर्वे
निषादस्तेन कथ्यन्ते ॥ इति । क्षराबामुत्पत्तिर्यथा रत्नावल्याः—अम्बेदान्
षड्जन्मभौ यजुषोमध्यधैवतौ । सामवेदात्समुद्भूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ ।
अथर्वबोनिषादश्च स्वरजन्म समीरितम् । इति ।

रामाध्यायः ।

अथ रामविशेषो विवक्षितः ।

बोऽसं अनिविघ्नेवस्तु स्वरवर्षविभूषितः ।

रङ्गको जगच्चित्तानां स रागः कवितो बुधैः ॥ १ ॥

अथ रामाक्षम् ।

रामाध्यायानुकारित्वाङ्गानामिति कथ्यते ।

[इति रामाक्षम् ।

अथ भाषाक्षम् ।

भाषाध्यायान्विता येन भाषाक्षं तेन हेतुना ॥ २ ॥

[इति भाषाक्षम् ।

अथ क्रियाक्षम् ।

करचोत्पादक्षं युक्तं क्रियाक्षं तेन हेतुना ।

[इति क्रियाक्षम् ।

अथोपाक्षम् ।

किञ्चिद्ध्यायानुकारित्वादुपाक्षमिति कथ्यते ॥ ३ ॥

[इत्युपाक्षम् ।

अथ काण्डारणा ।

काण्डारणा तु कथिता तारस्थानेषु शीघ्रता ।

गमकैर्विविधैर्युक्ता कौशलेन विभूषिता ॥ ४ ॥

[इति काण्डारणा ।

स्वराः षड्जादिरूपाः, गवर्गः स्नाय्यादिरूपाः, तैर्विभूषितोऽलङ्कृतः ।
जगच्चित्तानां रङ्गकः सकललोकमनःसु परमानन्दसन्दोहप्रदः । रङ्गना-
देवास्तु रागव्यपदेशभूमिन्, तथा चोक्तम्,—यैस्तु चेतांसि रच्यन्ते जग-
त्तितयवर्तिनाम् । ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः । अपरञ्च
व्या—यस्तु अवयवमात्रेण रच्यन्ते सकलाः प्रजाः । सर्वानुरङ्गनादेतोऽनेन
राग इति स्मृतः ॥ इति । रङ्गनादातोर्षन् प्रत्ययेन निबन्धोऽयं रामशब्दः ॥ १ ॥

अथ मन्त्रकृत्तरीत्यायां लेखिष्यं द्रव्येति ।

शुद्धाच्छायावर्णाः प्रोक्ताः सङ्कीर्णानि तत्रैव च ॥ ५ ॥

तत्र शुद्धरागत्वं नाम शास्त्रीकनियमाङ्गत्वम् भवति ।
छायावर्णत्वं नामाश्वत्थावर्णत्वेन रक्षितेतुम् भवति ।
सङ्कीर्णरागत्वं नाम शुद्धाच्छायावर्णत्वेन रक्षितेतुम्
भवति । इति कङ्किनायोक्तं लिखितम् ।*

औङ्गवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिश्च वाङ्गवः ।

सम्पूर्णः सप्तभिर्ज्ञेय एव रागविधा मतः ॥ ६ ॥

अथ रागाः ।

श्रीरागनट्टौ वङ्गाखौ भावमध्यमवाङ्गौ ।

रत्नहंसश्च कोङ्कासः प्रभवो भैरवो धनिः ॥ ७ ॥

मेघरागः सोमरागकामोदौ चाप्यपञ्चमः ।

स्नाता कन्दर्पदेशाखौ कुकुभान्तश्च कैशिकः ।

नट्टनारायणश्चेति रागा विंशतिरीरिताः ॥ ८ ॥

गमकैः सरस्य कम्पभेदैः । सरस्य कम्पोगमकः श्रोत्रचिन्तसुखावहः ।
भेदाः पञ्चदशैवास्त्य कथितास्तिरिपादयः ॥ इति गमकचर्चं तद्वेदांश्च
तत्प्रकरणे वक्ष्ये ॥ ९ ॥

* नेपाचदेशीयमुक्तं तु शुद्धरागत्वं नाम शुद्धाच्छायावर्णत्वेन
रक्षितेतुत्वम् । सङ्कीर्णरागत्वं नाम शास्त्रीकनियमाङ्गत्वमेतुत्वम् । इति
पाठान्तरं दृश्यते । कङ्किनायस्य सङ्कीर्णरागकरस्य टीकाकृतमन्त्र-
कृत्यैव लिखितमत्र समुद्धृतम् । समते तु सम्पूर्णवाङ्गौङ्गवभेदात् रागस्य
त्रैविध्यमनन्तराश्वत्थोक्तेनाख्यातवान् ।

औङ्गवशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा ;—औङ्गवः मध्यमार्थं वाप्ति मध्यमं
यस्मिन्, इति औङ्गं शोभ तच्च भूतेषु पञ्चमम्, तेन पञ्च संख्याः प्रतीयन्ते ।
औङ्गो संख्या पञ्च सरसंख्या इत्यर्थः, विद्यते यत्र । इति । ६ ।

रत्नहंसः कोङ्कासः, इति पाठान्तरम् । ७ ।

अथ रागाणाञ्चतुर्दशं दर्शयति ।

शिवशक्तिसमायोगाद् रागाणां सङ्गवो भवेत् ।

पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजामुखात् ॥ ८ ॥

सद्योवक्त्रात् श्रीरागो वामदेवाद् वसन्तकः ।

अधोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुरुषात् पञ्चमोऽभवत् ॥ १० ॥

ईशानाख्यानमेघरागो नाथ्यारम्भे शिवादभूत् ।

गिरिजाया मुखास्त्रास्ये नट्टनारायणोऽभवत् ॥ ११ ॥

पार्वत्युवाच ।

के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के ।

किं रूपं कथमुद्धारो वद देव प्रसादतः ॥ १२ ॥

ईश्वर उवाच ।

श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।

मेघरागो वृहन्नाटः षष्ठेते पुरुषास्तथाः ॥ १३ ॥

[इति षट्पुत्रपरानाः ।

अथ रागिण्यः ।

मालाश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।

ततः पाञ्चाङ्गिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥ १४ ॥

शिवोमहादेवः, शक्तिः पार्वती, तयोः समायोगात् । अथ शिवशक्त्याः
समायोगादिति क्वचित्पाठः । ८ ।

सद्योवक्त्रः, वामदेवः, अधोराः, तत्पुरुषः, ईशानश्चेति शिवस्य पञ्च मूर्ति-
भेदाः । आस्ये नारीचतये, यदुक्तं नारदसंहितायाम्,—पुंनृत्यं तावद्वं प्राञ्जः
स्त्रीनृत्यं आस्यमुच्यते । इति । १० । ११ ।

वेला ज्ञानसमयः । ऋतवीरागविशेषोपयोगिणीश्रवणादिकाः ।
रूपं मूर्तिः । उद्धारो निर्मात्रमकारः अस्वर्णाद्यवयवसंस्थानमिति यावत् ।
प्रसादतः कृपया । देव इति महादेवसन्बोधनम् । १२ ।

देवी देवगिरी चैव वराठी तोड़िका तथा ।
 सतिता चाऽथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥ १५ ॥
 भैरवी गुर्जरौ रामकिरी गुचकिरी तथा ।
 बाङ्गाली सेवकी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥ १६ ॥
 विभाषा चाऽथ भूपाळी कर्णाठी वङ्गहंसिका ।
 मालवी पटमच्छर्मा सहेताः पञ्चमाङ्गनाः ॥ १७ ॥
 मङ्गारी सौरठी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
 गान्धारी हरश्चङ्गारा मेघरागस्य योवितः ॥ १८ ॥
 कामोदी चैव कल्याणी आभिरी गण्डिका तथा ।
 सारङ्गी मङ्गुलजीरा मङ्गुनारायणाङ्गनाः ॥ १९ ॥

[इति षट्त्रिंशद्भागविशेषः]

अथ रागवेदाः ।

मधुमाधवी च देवाख्या भूपाळी भैरवी तथा ।
 बेलावली च मङ्गारी बङ्गारी सोमगुर्जरी ॥ २० ॥
 धनात्रीसंज्ञवत्री च मेघरागस्य पञ्चमः ।
 देवकारी भैरवस्य सतिता च वसन्तकः ।
 एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारम्भे निवृत्तयः ॥ २१ ॥

वराठीत्यत्र वैराठी, तोड़िकेत्यत्र टोड़िका, इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

भैरवी गुर्जरी चैव देवा गुचकिरी तथा, इत्यपि लिखितं पाठः । विभाषेत्यत्र विभाषः, वङ्गहंसिकेत्यत्र पटहंसिका, मालवीत्यत्र मालवत्रीः मालवत्रीचेति पाठान्तराणि दृश्यन्ते । पञ्चमाङ्गनाः पञ्चमरागस्य भाव्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥

बङ्गारीत्यत्र बङ्गाणी इति लिखितं पाठः ॥ २० ॥

प्रातरारम्भे प्रहृतं यावदित्यर्थः ॥ २१ ॥

सुख्यरी कौशिक्यैव सावेरी पटमञ्जरी ।
 रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिर्यपि ।
 सौराटी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥ २२ ॥
 वैराटी तोड़िका चैव कामोदी च कुड़ायिका ।
 गाम्बारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
 शङ्कराभरणो गेयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥ २३ ॥
 श्रीरागो भाववाक्त्रच गौरी त्रिवणसंज्ञिका ।
 नटुकल्याणसंज्ञच सारङ्गनटुको तथा ॥ २४ ॥
 सखे नाटाच केदारी कर्णाञ्छाभीरिका तथा ।
 वडहंसी पछादी च तृतीयप्रहरात् परम् ।
 अर्द्धरात्रावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥ २५ ॥
 यद्योक्तकाल एवैते गेयाः पूर्वविधानतः ।
 राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥ २६ ॥

[इति रागवेष्टा ।

गुणकिरी, रामकिरी, सौराटी, इत्यत्र यथाक्रमं गुणकिरी, रामकिरी
 सौराटी, इति पाठान्तराणि दृश्यन्ते । प्रथमप्रहरोत्तरं द्वितीयप्रहरावधौ-
 व्यर्थः । २२ ।

गौरीत्यत्र गोपीति क्वचित् पुस्तके पाठः । २४ ।

वडहंसीत्यत्र पटहंसी इति पाठान्तरम् । अर्द्धरात्रावधि सुखप्रदाः
 इत्यनेन अर्द्धरात्रात्परमेतेषां रङ्गकलाभावात् गानं न कर्तव्यमिति
 सूचितम् । २५ ।

यद्योक्तकाले,—यस्मिन् समये यस्मै रागस्य गानं पूर्वं श्रोतव्यं तस्मिन्नेव
 समये । पूर्वविधानतः पूर्वं वा व्याख्यायिकां नारदभरतादीनां विधानतः
 अनुज्ञासनात् । राजाज्ञया, नृपारेष्टेन तु सदा काशाकाशविचारमन्त्रैव
 गेयाः, राजेष्ट्याया निरङ्कुशत्वादिति भावः । तथाचोक्तं,—समयोल्लङ्घनं
 गाने सर्वनाशकं नृपम् । श्रोतव्यं नृपाज्ञायां रङ्गभूमौ न दोषदम् ।
 इति । २६ ।

अथ आतवः ।

औरागो रागिणीसुक्तः शिशिरे गीयते बुधैः ।

वसन्तः सप्तहायस्तु वसन्तर्तौ प्रगीयते ॥ १७ ॥

भैरवः सप्तहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते ।

पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सप्त शारदे ॥ १८ ॥

मेघरागो रागिणीभिर्वृत्तो वर्षासु गीयते ।

नट्टनारायणो रागो रागिण्या सप्त हेमन्ते ॥ १९ ॥

यथेच्छया वा गातव्याः सर्वार्त्तं पुं सुखप्रदाः ॥ २० ॥

[इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति कोनेचरणतम् ।

भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकश्चया ।

औरागो मेघरामश्च षड्गते पुष्याह्वयाः ॥ २१ ॥

मध्यमादिर्भैरवी च बाहुली च वराटिका ।

सैन्धवी च पुनर्व्या भैरवस्तु वराङ्गनाः ॥ २२ ॥

तोड़ी खाम्बावती गौरी शुक्ली ककुभा तथा ।

रागिण्यो रागराजस्तु कौशिकस्तु वराङ्गनाः ॥ २३ ॥

शिशिरे प्रौढमाषयोरित्यर्थः । सप्तहायः ऋतोरौषादिभिर्गणितः ।

सप्तहायैरित्यपि पाठान्तरम् । २७ ।

ग्रीष्मर्तौ परिगीयते इति क्वचित्पाठः । शारदे भामाश्विनयोः । २८ ।

हेमन्ते हेमन्ते कार्तिकाश्वयुजयोरित्यर्थः । २९ ।

यथेच्छेति । यदाहि तच्छरत्काले समस्ताधारे समवस्थितस्य जीवस्य गीतेच्छा जायते तदा यत्र तत्र ऋतौ यः क्वचित् रागो गीयमानो न वैरस्य-
मावहतीतिभावः । २० ।

पुष्याह्वया इत्यत्र पुष्याः स्मृताः इति पाठान्तरम् । २१ ।

बाहुलीत्यत्र वङ्गाली ज्ञेया इत्यत्र च ज्ञेया इत्यपि पाठभेदः । २२ ।

तोड़ीत्यत्र ठोड़ी खाम्बावतीत्यत्र खम्बावती खम्बावती चेति पुस्तकान्तरेषु
दृश्यते । २३ ।

वेशावली रामकिरी देशास्त्रा पठमञ्जरी ।
 कलिता सञ्जिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥ ३४ ॥
 केदारी कानड़ा देशी कामोदी नाटिका पुनः ।
 दीपकस्य प्रियाः पञ्च स्त्राता रागविधारदैः ॥ ३५ ॥
 वासन्ती मालवी चैव मालात्री च धनासिका ।
 आशावरी च विज्ञेयाः श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥ ३६ ॥
 मङ्गारी देशकारी च भूपाली गुर्जरी तथा ।
 ठङ्गा च पञ्चमी भाव्या मेघरागस्य योषितः ॥ ३७ ॥

[इति ऋतुमन्त्रे रागरागिण्यः ।

अथ रागार्चनम् ।

भैरवः पञ्चमो नाटो मङ्गारो गौड़मालवः ।
 देशास्त्राचेति षड्रागाः प्रोच्यन्ते लोकविश्रुताः ॥ ३८ ॥
 बाङ्गालीयं गुञ्जकिरी मध्यमादिर्वसन्तकः ।
 धनात्रीचेति पञ्चैते रागा भैरवसंज्ञयाः ॥ ३९ ॥
 कलिता गुर्जरी देशी वराङ्गी रामलक्ष्मणा ।
 मता रागार्चये रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः ॥ ४० ॥

रामकिरीत्यत्र रामकरी षटमञ्जरीत्यत्र च षटमञ्जरीति चेन्नित्
 षठ्ठिका । ३४ ।

कानड़ा इत्यत्र कानरा कामोदीत्यत्र च कामोटी इति पाठान्तरम् । ३५ ।

गुर्जरीत्यत्र गुञ्जरी ठङ्गा इत्यत्र ठङ्गः इत्यपि पाठभेदः । ३६ ।

गुञ्जकिरीत्यत्र गुञ्जकरी धनाश्रीरित्यत्र च धानात्रीचेति पाठभेदो
 दृश्यते । ३९ ।

वराङ्गीत्यत्र वराटीति पाठान्तरम् । ४० ।

नटुनारायणः पूर्वं नाट्यारः साक्षगव्या ।

ततः केदारकर्णाटौ पञ्चैते नाटसंज्ञयाः ॥ ४१ ॥

मेघमह्वारिका मालकौशिकः पठमञ्जरी ।

आशावरीति विज्ञेया रागा मङ्गारसंज्ञयाः ॥ ४२ ॥

हिन्दोलस्त्रिवणाभारी गौरी च पठञ्जिका ।

पञ्चैते रागनामानो गौडमाश्रित्य संस्थिताः ॥ ४३ ॥

भूपाली च कुडायी च कामोदी नाटिका तथा ।

वैलावलीति विज्ञेया रागा देशात्मसंज्ञयाः ॥ ४४ ॥

[इति रागार्चनम् ।

न तालानां न रागाणामन्तः कुत्रापि विद्यते ।

बृदानौ रागरागिभ्यो बृदाहरणमुच्यते ॥ ४५ ॥

अथ भैरवः ।

धैवतांशग्रन्थासो रिपहीनत्वमागतः ।

भैरवः स तु विज्ञेयो धैवतादिकच्छर्जनः ।

विकृतो धैवतो यत्र औङ्गवः परिकीर्तितः ॥ ४६ ॥

पञ्चैते नाटसंज्ञयाः इत्यत्र पञ्चैव नाटसंज्ञिताः इति चेचित् पठन्ति ॥ ४१ ॥

यः खरोऽंशः स एव यद् इति नियमात् यस्मिन् रामे यस्य करस्य
अंशत्वं यद्वात्ममपि तस्यैवेति ज्ञेयम् । रिपहीनत्वमागतः अत्र भयम्भयमर्जितः
इत्यर्थः । रिपहीनोऽत्र मान्तर इति ज्ञापित्वाठः । औङ्गवः पञ्चभिः खरो-
र्गोतः । सम्पूर्वोऽयं राम इति सङ्गीतनारायणसोमेन्द्रयोमेवम् । अत्र भ-
यमर्जितोऽयमिति सङ्गीतनिर्देशकारः, यदुक्तं—' भिन्नवङ्गजसमुत्पन्नो-
भैरवोऽपि अर्जितः' इति । भैरव आदिराम इत्यत्र भैरवरामराज इति
ज्ञापित्वाठः । ४६ ।

ध्यानम् ।

गङ्गाधरः ग्रथिकसातिकाकजिनेनः

सर्वैर्विभूषिततनुर्गजकृतिवासाः ।

मांसान्निभूषकर एव वसुधधारी

शुभाश्वरो जयति भैरव आदिरागः ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स ग म ध ।

[इति भैरवरागः ।

अथ मध्यमादिः ।

मध्यमादिश्च रागः क्वा प्रज्ञायन्वासमध्यमा ।

सप्तस्वरैस्तु गातव्या मध्यमादिकस्यर्चना ।

सम्पूर्णा कथिता तत्त्वैः रिधहीना कथिगता ॥ ४७ ॥

ध्यानम् ।

पत्मा सहासं परिरभ्य कामं

सञ्चुचितास्या कमलायताक्षी ।

स्वर्णशशिः कुङ्कुमलिप्तदेश

सा मध्यमादिः कथिता सुनीम्नैः ॥

उदाहरणम् ।

म प ध नि स रि ग म ।

अथवा म प नि स ग म ।

[इति मध्यमादिः ।

अथ गेरवी ।

सम्पूर्णा भैरवी ज्ञेया प्रज्ञायन्वासमध्यमा ।

सौवीरी स्यर्चना ज्ञेया मध्यमग्रामचारिणी ।

केचिद्देशा भैरववत् स्वरैर्ज्ञेया विचक्षणैः ॥ ४८ ॥

ध्यानम् ।

कठिकरचितपीठे रत्नकौशाकचङ्गे

विकचकमलपद्मे रत्नमयी मण्डेशम् ।

करहतधनवाद्या पीतवर्णावतापी

सुकविभिरियसुक्ता भैरवी भैरवकी ॥

उदाहरणम् ।

म प ध नि स रि ग म ।

अथवा ध नि स ग म ध ।

[इति भैरवी ।

वाङ्मासी श्रीङ्गा ज्ञेया ग्रहाग्र्यासवङ्गभाक् ।

रिचङ्गीना च विज्ञेया चर्चङ्गीना प्रथमा मता ।

पूर्वा वा मन्त्रोपेता कश्चिनाद्येन भाविता ॥ ४८ ॥

ध्यानम् ।

कक्षानिवेशितकरस्रवरावतापी

भास्वन्निमूलपरिमण्डितवामङ्गला ।

मन्त्रोच्छ्रिता निविङ्गवङ्गजटाकक्षाया

वाङ्गानिकेत्यभिहिता तद्वर्णाकवर्णा ॥

उदाहरणम् ।

स ग म प नि स ।

अथवा म प ध नि स रि ग म ।

[इति वाङ्मासी ।

वाङ्मासी श्रीङ्गा ज्ञेया इत्यत्र वाङ्मासी कारीङ्गवैव इति लिखितम् ।
प्रथमा मूर्च्छना वङ्गजयामला यावा मूर्च्छना उत्तरमन्त्रा । भाविता
ग्रन्थीना । सोमेश्वर-नारायण-सुधाकर-विंशभूषाणां मन्त्रे इव सम्यग्वा ।
कक्षा कटिवन्धः कासी वा । करस्रः पुष्पपानम् । ४८ ।

अथ वराटी ।

षड्जग्रहांशकन्यासा वराटी कथिता बुधैः ।

प्रथमा मूर्च्छना यस्याः सम्पूर्णा कीर्त्तिवर्द्धिनी ॥ ५० ॥

ध्यानम् ।

विनोदयन्ती दयितं सुकेशी

सुकङ्कणा चामरचालनेन ।

कर्णे दधाना सुरदण्डपुष्पम्

वराङ्गजेयं कथिता वराटी ।

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति वराटी ।

अथ सैन्धवी ।

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा सैन्धविका मता ।

मूर्च्छनोत्तरमन्द्रालया कैचित् षाड्विका मता ।

रिङ्गीना तु भवेन्नित्यं रसे वीरे प्रयुज्यते ॥ ५१ ॥

प्रथमा मूर्च्छना उत्तरमन्द्रा । दयितं प्रियं भैरवमित्यर्थः । विनोदयन्ती
आनन्दयन्ती । कङ्कणः कराभरणभेदः । सुरदण्डपुष्पं पारिजातकुस-
मम् । ५० ।

षाड्विका इत्यत्र षड्जग्रहा इति पाठान्तरम् । सङ्गीतसारे इयं
ग्रहांशन्यासपञ्चमेति कथिता, यदुक्तं—सम्पूर्णा सैन्धवी ज्ञेया ग्रहांशन्यास-
पञ्चमा । मध्याह्नात् पूर्ववत् गोया षडङ्कारे कथ्यतेऽपि च । इति । अथभयपञ्चम-
वर्जिता षोडशेयमिति चेन्नान्वितम् । अन्यजीवः पुष्पविशेषः बाधुञ्जीति
भाषा । ५१ ।

भानम् ।

मिन्नुसपाधिः शिवभक्तिकृता
रत्नाम्बरा धारितवन्मञ्जीवा ।
प्रचण्डकोपा रसवीरकृता
सा सैनवी भैरवरागिणीवत् ॥
उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।
अथवा स ग म प ध नि स ।

[इति सैनवी ।

[इति पञ्चमार्थावहितो भैरवः ।

अथ नाचनवीथिः ।

षड्जप्रठांशकन्यासः पूर्वो मासवकौशिकः ।
मूर्च्छना प्रथमा ज्ञेया काकलीस्वरमखिलता ॥ ५२ ॥
भानम् ।

पारत्नवर्षो धृतरत्नवटिः
वीरः सुवीरेषु सतप्रवीर्यः ।
वीरैर्धृतो वैरिकापासमासा-
मासी मतो मासवकौशिकोऽयम् ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।
अथवा
स नि ध प म ग रि स ।

[इति नाचनवीथिः ।

हरिमङ्गोपमुखे तु 'समूर्धः कौशिको मतः' इति पाठः । काकली-
स्वरसम्भवा इति पाठान्तरम् । सतप्रवीर्य इत्यत्र सतप्रचार इति पाठभेदः ।
वैरिका रिपवा कपासमासा करोतिष्ठमूर्धः, तन्मासा विद्यते नञाऽपी । ५२ ।

अथ तोड़ी ।

मध्यमांशग्रन्थासा सौवीरी मूर्च्छना मता ।

सम्पूर्णा कथिता तज्ज्ञैस्तोड़ी श्रीकौशिके मता ।

ग्रहांशन्यासवङ्गजाश्च केचिदेनां प्रचक्षते ॥ ५३ ॥

ध्यानम् ।

तुषारकुन्दोच्छ्वलदेहयटिः

काश्मीरकर्पूरविलिप्तदेहा ।

विनोदयन्ती हरिणं वनान्ते

वीणाधरा राजति तोड़िकेयम् ॥

उदाहरणम् ।

म प ध नि स रि ग म ।

अथवा ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति तोड़ी ।

अथ खान्नावती ।

धैवतांशग्रन्थासा षाड़वा त्यक्तपञ्चमा ।

खान्नावती च विज्ञेया मूर्च्छना पौरवी मता ॥ ५४ ॥

सौवीरी नाम मध्यमग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना । तोड़ी श्रीकौशिके मता इत्यथ 'तोड़ी श्रीकौशिके मता' 'तोड़ी स्त्री कौशिके मता' 'तोड़ी कौशिकसुन्दरी' इत्यादिपाठभेदा दृश्यन्ते । केचिदेनामित्यत्र 'केचिदथ' 'ग्रहांशन्यासवङ्गजमित्यत्र 'ग्रहांशन्यासवङ्गजश्च' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । काश्मीरेष कुङ्कुमेन कर्पूरेण च विलिप्तः चर्चितः देहो यस्याः सा । हरिणं मृगं, विनोदयन्ती वीणावादेन सङ्गोदयन्ती । ५३ ।

त्यक्तपञ्चमा पञ्चमस्वरवर्जिता अतएव षाड़वा षड्भिः स्वरैर्गोता । पौरवी नाम मध्यमग्रामे षष्ठी मूर्च्छना । खान्नावतीत्यत्र खान्नावतीत्यपि भवति । सोमेश्वरमते खान्नावती सम्पूर्णा, यदुक्तं—'खान्नावती तु सम्पूर्णा प्रचकारे जिह्रि गीयते' । इति । सौन्दर्येण रूपेण, कावच्येन च, मुक्ताफलैस्तु कायायाकारकत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गे तु तस्मादस्त्विति स्मृतम् ।

संजीतदर्पणम् ।

ध्यानम् ।

आम्बावती स्यात् सुखदा रसज्ञा
सौन्दर्यप्रलावस्यविभूषिताङ्गी ।
गानप्रिया कोकिलनादतुल्या
प्रियवदा कौशिकरागिणीयम् ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स रि ग म ध ।

[इति आम्बावती ।

अथ गौरी ।

ग्रहांशन्यासपञ्चाङ्गा स्याद्विषय्या सुखप्रदा ।

सूक्तं न प्रथमा ज्ञेया गौरी सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ ५५ ॥

ध्यानम् ।

निवेशयन्ती अवणोऽवतंसम्

आम्बाङ्कुरं कोकिलनादरम्यम् ।

आमा मधुसून्दिमुखप्रनादा

गौरीयसुक्ता किल कोहलेन ॥

इत्युक्तचक्षणेन कान्तिविशेषेण च विभूषितं अङ्गं यस्याः सा । प्रियवदा
मधुरभाषिणी । ५४ ।

विषय्या ऋषभपञ्चमहीना । नारायणमते केचनपञ्चमहीनत्वादियं
वाङ्मना । कङ्किनाद्यादीनां मते तु इयं सम्पूर्णा । प्रथमा मूलेना ऋषभ-
यामस्य उत्तरमन्त्रा । अवणे कर्णे, अवतंसं कर्णभूषणम् । कोहणी नाम
सङ्गीतशास्त्रकारः जनामख्यातः पण्डितः, यदुक्तं राजाकरे,—सदाशिवः
शिवो जज्ञा भरतः कण्वयो मुनिः । मतङ्गः पार्श्विगो दुर्गा शक्तिः
शार्ङ्गकोहणी । इति । किल कोहलेन इत्यत्र 'अतिकुतूहलेन'
इति चेचित् पठन्ति तच्चिन्त्यम् । नेपाकरदेशीयपुस्तके तु स म म ध नि
स म इति गौरीनिर्णायककारो लिखितोऽस्ति । ५५ ।

संजीवदण्डम् ।

उदाहरणम् ।

स ग म प नि स ।

श्रवण

स नि प म ग स ।

[इति गौरी ।

अथ गुणकिरी ।

रिधहीना गुणकिरी औङ्का परिकीर्तिता ।

निपङ्गोद्या तु नित्या सा केचित् बङ्गमात्रया मता ।

रजनी चर्चन्ना चाऽत्र माखवात्रयिणी तु सा ॥ ५६ ॥

ध्यानम् ।

शोकाभिभूतमयनावणदीनहृदिः

मन्मानना धरविधूसरगात्रयटिः ।

आसुक्तचावकवरी प्रियदूरहता

संकीर्तिता गुणकिरी कवयोत्कथाङ्गी ॥

उदाहरणम् ।

नि स ग म प नि ।

श्रवण

स ग म प नि स ।

[इति गुणकिरी ।

रिधहीना अथभधैवतवर्जिता । बङ्गमात्रयेत्यत्र बङ्गञ्जयेति क्वचित्
 पाठाः । मत्वङ्गमते इयं सम्पूर्णा, वदुःखं;—‘पूर्वा गुणकिरी शोका मत्वङ्ग-
 मवस्थानता ।’ इति धनिमङ्गर्थो, मीतसिद्धान्तभाष्यरेऽपि स्वदुःखम् । नित्या
 सा इत्यत्र नित्यासा इति पाठान्तरम् । माखवात्रयिणीत्यत्र भैरवाश्रयणीति
 केचित् वदन्ति । कवयोत्कथाङ्गीत्यत्र कवयामहृदिरिति केचित्
 पठन्ति । ५६ ।

अथ ककुभा ।

यैवतीयमहन्वासा ककुभा मता ।

ततीमवर्णं नोत्पन्ना ककाररसमलिता ॥ ५० ॥

ध्यानम् ।

सुपोषिताङ्गी रतिमलिताङ्गी

चन्द्रानना चम्पकदामसुता ।

कटाक्षिणी स्नात् परमा विचिता

दानेन सुता ककुभा मनोज्ञा ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स रि न म य ध ।

[इति ककुभा ।

[इति यक्षभार्वावहितो मातृपौत्रिकः ।

अथ हिन्दोः ।

हिन्दोःको रिधत्तः सप्तमो गदितो बुधैः ।

वर्णना शुद्धमन्वा स्नादौक्यः काकलीसुतः ॥ ५८ ॥

ध्यानम् ।

नितम्बिनीमन्दतरङ्गिता

दोषाह खेसाहसमादधानः ।

वर्णः कपोतसुतिकामसुतः

हिन्दोःवरानः कथितो सुनीम्नैः ॥

सुपोषिताङ्गीत्यत्र 'सुपोषिताङ्गी' इति, परमा विचिता इत्यत्र
'परमाविचिता' इति च पाठान्तरम् । ५७ ।

मत्तान्तरे हिन्दोःवरानः अथवावसुमवर्जितः । ५८ ।

उदाहरणम् ।

स ग म प नि स ।

[स नि प म ग स] *

[इति हिन्दोलः ।

अथ वेलावली ।

धैरताग्रप्रव्यासा पूर्णा वेलावली मता ।

पौरवी मूर्च्छना ज्ञेया रसे वीरे प्रयुज्यते । ५८ ॥

ध्यानम् ।

सङ्केतदीक्षां दयिते च दत्त्वा

वितन्वती भूषणमङ्गकेषु ।

सुजः स्मरन्ती स्मरमिष्टदेवम्

वेलावली नीलसरोजकान्तिः ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स रि ग म प ध ।

[इति वेलावली ।

अथ रामकिरी ।

वङ्गप्रज्ञांशकन्यासा पूर्णा रामकिरी मता ।

मूर्च्छना प्रथमा ज्ञेया कक्षे सा प्रयुज्यते ।

रिधत्यक्ताऽथवा प्रोक्ता कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।

त्रिविधा सा ससुहिष्टा सम्पूर्णा षाड्बौद्धा ॥ ६० ॥

पौरवी नाम मध्यमग्रामस्य षष्ठी मूर्च्छना, तत्स्वरूपं यथा,—ध नि स रि ग म प । ज्ञेया इत्यत्र यस्याः इति पाठान्तरम् । प्रयुज्यते अत्र प्रतीयते इति कश्चित्पाठः । सङ्केतदीक्षां दयिते वदन्ती इति च पाठान्तरम् । ५८ ।

प्रथमा मूर्च्छना अत्र वङ्गग्रामस्य उत्तरमन्द्रा । प्रयुज्यते अत्र प्रतीयते इति पाठान्तरम् । रिधत्यक्ता तु कैश्चित् कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।

* मध्यमोपध्वनीं पाठः काचित् ।

आनय ।

हेमप्रभा भासुरभूषणा च
नीलं निषोचं वसुधा वसुधती ।
कान्ते समीपे कमनीयकण्ठा
मानोभता रामकिरी मनेवष्ट ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स । (सम्पूर्णा)

अथवा

स ग म प नि स । (षोडशा)

अथवा

स रि ग म ध नि स । (वाङ्मया)

[इति रामकिरी ।

अथ देवाख्या ।

देवाख्या वाङ्मया षोडश गम्येव विभूषिता ।
अथभेव विमुक्ता सा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ।
अर्च्यना हरिणाऽऽन सम्पूर्णा केचिद्विरे ॥ ६१ ॥

वाङ्मया षोडशा मोक्षा सम्पूर्णा च निधा मता ॥ इति पाठान्तरम् । सोमे-
न्तरकृतरामविबोधे सङ्गीतनारायणे च इयं सम्पूर्णा । भासुराणि
दीप्तिमन्ति भूषणानि यस्याः सा तथोक्ता । नीषोचं वसुधम् । रामकिरी
अथ रामकिरी इति पठन्ति केचित् । उदीयास्तु स रि ग म प ध नि स
अथवा स रि ग म प नि स इत्युदाहरणमाहुः । ६० ।

विद्युक्ता सा इत्यथ विमुक्ताऽसौ इति पाठान्तरम् । शार्ङ्गदेवः सङ्गीत-
रत्नाकरस्य रचयिता । हरिणान्ता नाम मध्यमग्रामस्य द्वितीया मूर्च्छना ।
वीरे रचे कञ्चितः अङ्गीकृतः, रोमहर्षः पुस्तकः, यया सा, वीररत्नामुरागिनी-
त्यर्थः, शिरोधरायां दयितयीवायां, बहः विद्यासनाहुः यया सा, कान्त-

ध्यानम् ।

वीरे रसे व्यञ्जितरोमहर्षी

शिरोधरावहविलासबाहुः ।

प्रांग्शुः प्रचण्डा किल चन्द्ररागा

देवास्त्रसंज्ञा कथिता सुनीन्द्रैः ॥

उदाहरणम् ।

ग म प ध नि स ग ।

अथवा

ग म प ध नि स रि ग ।

[इति देवास्त्रा ।

अथ पठनञ्जरी ।

पञ्चमांशप्रहत्यासा सम्पूर्णा पठमञ्जरी ।

हृष्यका कर्णना ज्ञेया रसिकानां सुखप्रदा ॥ ६२ ॥

ध्यानम् ।

विवोगिनी कान्तविशीर्यगाला

खजं वहन्ती वपुषा च शुष्का ।

आस्तास्त्रमाना प्रियया च सखा

विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम् ।

उदाहरणम् ।

प ध नि स रि ग म प ।

[इति पठनञ्जरी ।

कण्ठासक्तभुजकता इत्यर्थः । चन्द्रस्य राज इव राज्ञो मर्यादा, प्रज्ञिकर-
गौरवान्तरित्यर्थः । प्रांग्शुः प्रचण्डता । ६१ ।

सम्पूर्णा इत्यत्र 'पूर्णा च' इति पाठान्तरम् । हृष्यका नाम मध्वम-
यामक सप्तमी मूर्धेना । कान्तं मनोरमं विशीर्यं मियविरहजन्यं, मार्गं
देववद्विभङ्गाः वा । ६२ ।

संजीतदर्पणम् ।

७८

अथ चरिता ।

रिपवर्ज्या च ललिता जौहवा सत्यता मता ।
अर्चना शुद्धमन्त्रा स्नातु सन्पूर्णा केचिद्विद्विरे ।
धैर्यतत्त्वसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥ ६२ ॥

ध्यानम् ।

प्रोत्पुङ्गवसत्तच्छ्रदमाख्यधारी
सुवा च गौरोऽब्जदलायताक्षः ।
विनिश्चयन् देववद्यात् प्रभाते
यस्याः पतिः सा ललिता प्रदिष्टा ॥

उदाहरणम् ।

स ग म ध नि स ।

अथवा

स रि ग म प ध नि स । (इति प्रथमा)

ध नि स ग म ध । (इति द्वितीया)

[इति चरिता ।

इति पञ्चमार्थावहितो हिन्दोः ।

प्रोत्पुङ्गवविकसितं सत्तच्छ्रदं क्वाचित् इति श्वातं पुष्पम् । अथ ध्यानस्य
चतुर्थपादे 'विद्यासवेशो चरितः प्रदिष्टः' इति केचिदाहुः, तच्चिन्त्यं,
रामभार्याया चरितायाः पुंस्त्वनिर्द्धानौचित्यात् । पुष्पकान्तरे तु चरिता-
विशेषत्वमेव सर्वेषां पदानामुपादानं कृतं तदेव समीचीनमिति मन्वे,
यथा—

प्रोत्पुङ्गवसत्तच्छ्रदमाख्यकक्षा समीरकान्तियंवती सुदृष्टिः ।

विनिश्चयनी खड्गप्रभाते विद्यासपेक्षा चरिता प्रदिष्टा ॥ इति ॥ ६३ ॥

अथ दीपकः ।

षड्जप्रसांशकन्यासः सम्पूर्णोदीपकोमतः ।

मूर्च्छना शुद्धमध्या स्नादुगातव्या गायनैः सदा ॥ ६४ ॥

ध्यानम् ।

बालारतार्थं प्रबिलीनदीपे

मृद्वेऽम्बकारे सुभगं प्रवृत्तः ।

तस्याः शिरोभूषणरत्नदीपै-

र्लज्जां दधौ दीपकरागराजः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति दीपकः ।

अथ केदारी ।

केदारी रिधहीना स्नादौक्या परिकीर्तिता ।

नितया मूर्च्छना मार्गी काकलीस्वरमण्डिता ॥ ६५ ॥

[इति केदारी ।

गायनैरिष्यन् गायकैरिति पाठान्तरम् । बाला नवयौवनसम्पन्ना,
तस्या रतार्थं सम्भोगार्थं । प्रबिलीनो निर्बोधितो दीपोयत्र तस्मिन् । शिरो-
भूषणानि रत्नान्येव दीपाः तैः । लज्जां दधौ विषयं लज्जां प्रकुर्वन् कृतवान्
प्रदीपम् इति पाठान्तरम् । ६४ ।

मार्गी नाम मध्यमयामस्य पञ्चमी मूर्च्छना । काकलीस्वरमण्डितं सरा-
ध्याये कथितम् । सितः मूढः चन्द्रः मौलिः शिरोभूषणं मौली चूड़ायां
वा यस्याः सा । नागएव उत्तरीयम् उत्तराब्दादनं यस्याः सा । द्रुतं
योगपट्टं योगिधार्यं षड्-चूर्णं यया सा । द्रुतयोगपीठा इति पाठे तु द्रुतं
मृद्वीतं योगपीठं योगयोग्यमासनं यया सा, योगासने आसीना इत्यर्थः ।
गङ्गाधरध्याने शिवसमाधौ निमग्नं विवर्तयस्याः सा, वेदान्तस्यार्थग्रन्थेन

ध्यानम् ।

जटां दधाना सितचन्द्रमौलिः
नागोत्तरीया हतयोगपट्टा ।
गङ्गाधरध्याननिमग्नचित्ता
केदारिका दीपकरागिणीयम् ॥
उदाहरणम् ।

नि स न म प नि नि ।

एव कान्ता ।

त्रिनिषादोऽयं सम्पूर्णं निषादो विस्तृतो भवेत् ।
मार्गी च मूर्च्छना चोद्या कान्तेयं सुखप्रदा ॥ ६६ ॥

ध्यानम् ।

रुपायपाशिर्गजदन्तसङ्घ-
मेकं वदन्ती निवृत्तकोन ।
संस्तूयमाना सुरचारवौषेः
सा कान्तेयं क्लिप्त दिव्यमूर्तिः ॥

उदाहरणम् ।

नि स रि न म प ध नि ।

[इति कान्ता ।

मनसा महादेवं ध्यायन्तीत्यर्थः । रात्रिविषयकारेण क्षीमेन्द्रेण इयं
केदारो सम्मुखेनातिरागिणीमध्ये परिगृहिता । ६६ ।

कान्तेयं केचित् कर्णाट इति रामबाचनं मुचिबुद्धम् निर्दिष्टं
तद्विशेषव्यपदानि मुचिबुद्धानि पठन्ति, यथा—

त्रिनिषादोऽयं सम्पूर्णं निषादो विस्तृतो भवेत् ।
मार्गी च मूर्च्छना चोद्या कर्णाटोऽयं सुखप्रदा ॥

अथ देशी ।

देशी पञ्चमहीना स्वाहृदभक्त्यसंयुता ।

कक्षोपनतिका गेया सर्व्वर्णना विजयतर्षभा ॥ ६७ ॥

ध्यानम् ।

निद्रालसं सां कपटेन कान्तं

विबोधयन्ती सुरतोत्सुकेव ।

गौरी मनोज्ञा शुक्लपिच्छवस्त्रा

ख्याता च देशी रसपूर्णचित्ता ॥

उदाहरणम् ।

रि ग म ध नि स रि ।

[रति देशी ।

अथ कामोदी ।

धांशव्यासप्रज्ञा पूर्णा पौरवी सर्व्वर्णना मता ।

मञ्जारनिकटे गेया कामोदी सर्व्वसम्पत्ता ।

शिवभूषणकोदारसुक्ता सर्व्वसुखप्रदा ॥ ६८ ॥

ध्यानम् ।

कृपाव्याधिर्गजदन्तपद्ममेकं बहन् दृष्टिबद्धक्षणेन ।

संस्तुयमानः सुरचारवौघैः कर्बाटरागः क्षितिपादमूर्तिः ॥

अस्या दीपकरांगभार्यात्वात् पुंस्त्वं न सङ्गच्छते, अतएव मूढे कानङ्गेति
क्षीणिङ्गनिर्द्देशः कृतः । कानङ्गेत्यत्र कर्बाटी इत्यपि पाठान्तरम् ।
भरतमतसम्पत्तये कानङ्गा रागिणी । नारदसंहितायामस्या शानवेद्या चार्थ-
काणां, प्रायेणैवं रागौ गीयते । ६६ ।

कक्षोपनतिका (कक्षोपनता) नाम मध्यमयामस्य तृतीया मूर्च्छना ।
शुक्लपिच्छमिव विविधभासुरवर्णोऽल्पमिच्छाः, वस्त्रं यस्याः सा । ६७ ॥

मता इत्यत्र बुता, गेया इत्यत्र च गेया इति वा पाठः । कामोदी सर्व्व-
सम्पत्ता इत्यत्र कामोदी सा निम्नवते इति पाठान्तरम् । धीर्तं वस्त्रं

ध्यानम् ।

पीतं वसाना वस्त्रं सुकोशी
वने वसन्ती पिबन्नादकृता ।
विशोकवन्ती विदिशोऽतिभीता
कामोदिका काममनुस्यारन्ती ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स रि ग म प ध ।
[इति काकोदी ।

अथ नाटिका ।

प्रकाशव्यासपत्न्या स्थात् सम्पूर्णा नाटिका मता ।
प्रथमा मर्त्यना ज्ञेया गमकैर्विविधैर्हुता ॥ ६८ ॥

ध्यानम् ।

उत्तरमस्त्वनिषक्तनाडः
स्वर्षप्रभः शोषितशोषणालः ।
संप्रामभूमौ विचरन् प्रतापी
नटोऽयमुक्तः किल रागवर्तिः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।
[इति नाटिका सुहृन्टो ना ।

इति पञ्चमार्कावहितो दीपकः ।

वसाना परिदधाना । पिबन्नादेन कोकिलरवेण दूना वसन्ता, पिबन्नादद्या
उद्दीपनविभावतात् उद्दीपनविभावनाश्च विद्योत्तमोत्तममनःवन्तावकता-
दिवि भावः । ६८ ।

प्रथमा मर्त्यना उत्तरमन्त्रा । गमकैः स्वरकम्पभेदैः । केवाचित्पदे
नाटिका नटुनारायणस्य भाष्या, मतान्तरे चेयं कर्वाटक मिया, सप्तमवे
वसन्ता ध्यानं यथा—

अथ श्रीरागः ।

श्रीरागः स च विख्यातः सत्वयेण विभूषितः ।
 पूर्णः सर्वगुणोपेतो मूर्च्छना प्रथमा मता ।
 केचित्सु काययन्त्रेण षड्भक्तयसंसृतम् ॥ ७० ॥

ध्यानम् ।

अष्टादशाब्दः स्वरचारुस्मृतिः
 धीरो लसत्पञ्चवक्त्रपूरः ।
 षड्जादिसेव्योऽखण्डवक्त्रधारी
 श्रीराग एष क्षितिपालस्मृतिः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

अथवा

रि ग म प ध नि स रि ।

[इति श्रीरागः ।

चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्ये विचित्ररत्नाभरत्ना ह्यष्टाङ्गी ।
 सुगीतताञ्जैव ह्यतावधाना नाटो सुखाटोपरिधानशीलः ॥

यथा वा—

विदेशस्वस्य कान्तस्य ह्यतान्तामतिविज्ञया ।

नाटावहितवेष्टाङ्गा एष्टन्ती काकमादरात् ॥ इति । ६८ ।

सोमेश्वरकविलासयोर्भक्ते अयं प्रथमो रागः, भस्तादीनां मते तु अयं
 प्रथमो रागः । अष्टादशाब्दः अष्टादशवर्षीयः, एतेनास्य पूर्णयौवनं
 चक्षितम् । अखण्डं शोभमानः पञ्चवक्त्रपूरः किञ्चनयश्चितकर्मभरत्नं
 यस्य सः । ७० ।

अथ वसन्ती ।

वसन्ती स्थातु सम्पूर्णा सप्तमा कविता बुधैः ।
श्रीरागमूर्च्छनैवात्र श्रेया रागविधारदैः ॥ ७१ ॥

उदाहरणम् ।

शिशुखिवर्धोच्चयवद्वचूडा
कर्णावतंसीकृतशोभनाम्बा ।
इन्द्रीवरक्षामतनुः सचित्रा
वसन्तिका स्थादक्षिमञ्जुलश्रीः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति वासन्ती, अथवा वसन्ती ।

अथ माधवी ।

श्रीकृष्ण मालवी श्रेया निम्नया रिपवर्जिता ।
रजनी मूर्च्छना चाल काकसीस्वरमण्डिता ॥ ७२ ॥

श्रीरागमूर्च्छना प्रथमा मूर्च्छना, सा च उत्तरमन्द्रा । शिशुखिवर्धो-
च्चयेन मयूरपिच्छगुञ्जनेन बद्धा रचिता चूडा शिखा यदा सा । कर्णावतंसी-
कृतं शोभनम् आम् चूतमुकुटं यदा सा, रसाक्षमुकुलकृतकर्णाभरणा
इत्यर्थः । इन्द्रीवरक्षामतनुः नीलकमलमेवकल्पयति । अक्षीनामिव मञ्जुषा
मनोवा श्रीः शोभा यस्याः सा, अमरमधुरकान्तिरिष्यते । पुष्पकान्तरेऽस्याः
धाने पुष्पेन निर्देशः कृतः यथा—

शिशुखिवर्धोच्चयवद्वचूः कर्णावतंसीकृतशोभनाम् ।
इन्द्रीवरक्षामतनुर्विवासी वसन्तकः स्थादक्षिमञ्जुलश्रीः । इति । ७१ ।

माधवी श्रीकृष्ण श्रेया इति कल्पिताः, स हि सन्निविष्टे बदोषादसमञ्जसः ।
रजनी नाम बहु जयामक विधेया मूर्च्छना । सकामेन श्रीरागेन संयुजितं
वत्सपद्मं वदनकमलं यस्याः सा । मुक्तयेव कोमलहरिद्वर्णा इत्यर्थः, द्युतिः

ध्यानम् ।

स्वकान्तसंचुम्बितवक्त्रपद्मा

शुकदुतिः कुण्डलिनी प्रमत्ता ।

सङ्केतशालां विप्रती प्रदोषे

मालाधरा मालविकोयसुक्ता ॥

उदाहरणम् ।

नि स ग म ध नि ।

[इति मालवी ।

अथ मालवन्त्रीः ।

मालवन्त्रीश्च रागाङ्गा पूर्णा सन्नयभूषिता ।

अर्चनोत्तरमन्द्रा स्थाप्याररसमण्डिता ॥ ७३ ॥

ध्यानम् ।

रक्तोत्पलं हस्ततले दधाना

विभावयन्ती तनुदेहवह्नी ।

रक्तालवक्षस्व तले निषणा

शोकछिता सा किल मालवन्त्रीः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति मालवन्त्रीः ।

प्ररीरकान्तिर्यस्याः । कुण्डलिनी प्रशक्तकुण्डलवती, कुण्डलं कर्षभूषणभेदः ।

प्रदोषे रजनीमुखे । पुष्पकान्तरेऽस्याः पुंस्त्वेन निर्देशः कृतः, यथा—

नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः शुकदुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

सङ्केतशालां विप्रान् प्रदोषे मालाधरो मालवराग ययः ॥ इति । ७२ ।

मालवन्त्रीः मालवी चेति अस्याः वंशान्तरम् । सोमेश्वरमते इयम् अष्टम-
 धैवताभ्यां हीना षोडशजातोया । हस्ततले दधाना इत्यत्र हस्ततले निवृत्तम्
 इति पाठान्तरम् । तनुदेहवह्नी सङ्काङ्क्षी । शोकछिता मन्दमन्द-
 चास्याः । ७३ ।

अथ धनाग्नीः ।

सज्जया जीनकवभा धनाग्नीः वाङ्मया मत्ता ।

अर्कना प्रथमा ज्ञेया रवे वीरे प्रहृष्यते ॥ ७४ ॥

आत्मन् ।

दूष्मादलक्ष्यामतनुर्मनोऽन्ता

कान्तं सिञ्चन्ती विरहेष दूना ।

अन्ते कपोले दधती हृणन्-

निखन्दनिर्घीतकुचा धनाग्नीः ॥

उदाहरणम् ।

स ग म प य नि स ।

[इति धनाग्नीः ।

अथ आशावरी ।

आशावरी गरित्वक्ता धर्मज्ञाया च औङ्मया ।

व्यासस्तु धैवतो ज्ञेयः कश्चकारसन्निभः ॥ ७५ ॥

अथवा

कुकुभायाः समुत्पन्ना धान्ता माधवज्ञा मत्ता ।

यश्चमेनैव रक्षिता वाङ्मया च निमज्जते ॥

सिंहभूपाचक्षतसङ्गीतरजाकरटीकायां सङ्गीतसङ्घाकरेऽपि अस्याः
जातिः सम्पूर्णा कषिता, सङ्गीतनाट्यायकेऽपि रतदुत्तमः । विरहेष कान्त-
विशेषतायेन दूना सन्तता । काव्यं प्रियतमं सिञ्चन्ती आशेऽपि समर्पयन्ती,
विशेषज्ञावक्तासु मतिरूपविशेषविभिः प्रियजनसहचानुभवनं कामव्यवित-
ममतां कोऽपि प्रतीकारः कषितः । दूष्मन्तां नयनमन्त्राणां निखन्देन
अरचेन निर्वाली अभिविज्ञी कुचौ सती वक्ताः सा । ७४ ।

अतिवक्ता आकारव्यवस्थिता । यः धैवत एव यदा चञ्चलरस यस्याः
सा । धैवतः व्यासः शीतलमायकचरद्वयः । शीमेकरसङ्गीतनाट्याय-
कारणेनेते इव सम्पूर्णा । शीतलधैवतचारे मन्त्रमिदिरूपे । निधिः ।

ध्यानम् ।

श्रीखण्डशैलशिखरे शिखिपिच्छवक्त्रा
मातङ्गमौक्तिकमनोहरहारवल्ली ।
आकृष्य चन्दनतरोरगं वहन्ती
साशावरी वलयसुज्ज्वलनीलकान्तिः ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स म ष ध ।

अथवा

म ध नि स रि ग म ।

[इति साशावरी ।

[इति पञ्चभार्यासहितः श्रीरागः ।

अथ नेवः ।

मेघः पूर्णो धृतयः स्यादुत्तरायतमूर्ध्वनः ।
विकृतो धैवतो ज्ञेयः षडङ्गारसपूरकः ॥ ७६ ॥

ध्यानम् ।

नीलोत्पलाभवपरिन्दुसमानवक्त्रः
पीताम्बरसृपितचातकयाचमानः ।
पीयूषमन्दहसितो घनमध्यवर्त्ती
वीरेषु राजति सुवा किल मेघरागः ॥

पिच्छवक्त्रा मयूरवर्धवसना । मातङ्गमौक्तिकैर्गजमुक्तायुगैर्मनोहरा हार-
वल्ली हारणता यस्याः सा, गजमुक्तारचितां हारयति विभक्त्यर्थः । चन्दन-
तरोः चन्दनरुपात् आकृष्य बहिर्निःसार्य, उरगं सर्पं वलनं वहन्ती,
सर्परूपं वलनं परिदधाना इत्यर्थः । साशावरी गरित्यक्ता यद्वांशो यत्र
धैवतः । आसः आसीकृवा मोक्षा इत्येवं पाठोऽपि दृश्यते । ७५ ।

उत्तरायता मूर्ध्वना यस्याऽसौ । धैवतवर्जितोऽयमिति चेवादिभ्यस्तम्
वर्वाशो रात्रिमेवेऽस्य मानं कर्तव्यम् । नीलोत्पलाभम् इन्दोवरश्मभं वपुः
प्रदीपं यस्याऽसौ । ७६ ।

उदाहरणम् ।

ध नि स रि ग म प ध ।

[इति नेवरागः ।

अथ गह्वारी ।

गह्वारी सपत्नीना स्नाद् ग्रहांश्यासधैवता ।
पौडवा पौरवीसुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥ ७७ ॥

ध्यानम् ।

गौरी लया कोकिलकण्ठनादा
गीतच्छलेनामपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीणां मलिना बदन्ती
महारिका शौचनदूनचिता ॥

उदाहरणम् ।

ध नि रि ग म ध ।

[इति गह्वारी ।

अथ देशकारी ।

देशकारी तु सम्पूर्णा बङ्गज्यासग्रहांशिका ।
मूर्च्छना प्रथमा ज्ञेया बैराटीमिश्रिता भवेत् ॥ ७८ ॥

मध्यमग्रामस्य षष्ठी मूर्च्छना पौरवी, तथा युक्ता । शौचनेन वयःकृतेन
मदनतापेन दूनं सन्तप्तं चित्तं यस्याः सा । ७७ ।

‘देशकारी तु सम्पूर्णा ग्रहांश्यासवङ्गभाक् । मूर्च्छना मुद्रमक्षा कान्
काकषीकरमखिता ॥’ इति मुक्तकान्तरे पाठो दृश्यते । केचिद्विचारः,
कक्षा मध्यगीतादिचतुर्वर्णिकारा विद्या । सम्पूर्णपूर्णा सम्भावयमानवद्या ।
कमले इव आश्रये अखिनी यस्याः सा । योनिकानी धीवरषभोधरा ।
बल्लतनुः सुवर्चस्वदेहकान्तिः । ‘भनी समं केचिरपिः सुकेशी’ इति
पाठान्तरम् । ७८ ।

ध्यानम्।

भक्ती समं केशिकलारसञ्चा
सर्वाङ्गपूर्णा कमलायताक्षी ।
पीनसानी रक्ततनुः सुकेशी
सम्पूर्णचन्द्राननदेवकारी ॥

उदाहरणम्।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति देवकारी ।

अथ भूपाक्षी ।

षड्जग्रहांशकन्यासा भूपाक्षी कथिता बुधैः ।
मूर्च्छना प्रथमा यत्त सम्पूर्णा शान्तिके रसे ।
कैचित् रिपहीनेष्वमौक्या परिकीर्तिता ॥ ७९ ॥

ध्यानम्।

गौरद्युतिः कुङ्कुमलितदेहा
तुङ्गसानी चन्द्रमुखी मनोघ्रा ।
कान्तं कारन्ती विरहेन दूना
भूपाक्षिकेवं रसशान्तिवृत्ता ॥

उदाहरणम्।

स रि ग म प ध नि स ।

अथवा

स ग म प ध नि स ।

[इति भूपाक्षी ।

अथ तुर्जरी ।

ग्रहांशकन्यासप्रथमा सम्पूर्णा तुर्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्यां यस्यां यस्यां सप्त मिश्रिता ॥ ८० ॥

पौरवी मूर्च्छना यस्यामिदं 'सप्तमी मूर्च्छनैतस्यां' इति कश्चित्
पाठः। सोमेन्द्रमत इयं पञ्चमहीना वाङ्मना । इयं कर्मापि कारणेन

ध्यानम् ।

श्यामा सुकोशी मलयद्रुमाणां
चद्रूक्षसत्पङ्कजतल्पमध्ये ।
सुतिस्वराणां दधती विभागं
तन्मीसुखा दक्षिणगुर्जरीयम् ॥
उदाहरणम् ।

रि ग म प ध नि स रि ।

[इति गुर्जरी ।

अथ टङ्गा ।

टङ्गा स्नातु निधावङ्गा सम्पूर्णा चादिमूर्च्छना ॥ ८१ ॥

ध्यानम् ।

श्यामासु सुप्तं नलिनीदलानां
वियोगिनी वीक्ष्य विषयचित्तम् ।
सुवर्णवर्णा टङ्गमागता सा
कान्तं भजन्ती किल टङ्गसंज्ञा ॥
उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति टङ्गा ।

[इति पञ्चमार्थावहितो जेवरामः ।

रामविकारे जाते तत्प्रापमायचित्तायै प्रायेण गीयते, तथाचोक्तं—
'सोभाप्रोहास ये केचिद्भासन्ति च विरामतः । सुरसा गुर्जरी तस्या
दोषं हन्तीति कथ्यते ।' मलयद्रुमाणां चन्दनतटस्थान् । तस्यं श्रय्या । तयो-
मुखा वीखासहाया । ८० ।

निधावङ्गा वङ्गजययुक्ता । आदिः प्रथमा मूर्च्छना उत्तरमङ्गाश्चा-
वय सा तयोक्ता । अपि तु 'टङ्गा स्नातु निधावङ्गः सम्पूर्णचादि-
मूर्च्छनः ।' इति सुषिद्धमाह । ८१ ।

अथ कल्याणनाटः ।

कल्याणनाटो विद्येयः सम्पूर्णो रित्यो मतः ।

षड्जतयोऽपि कैश्चित् सम्प्रदिष्टो मनोविभिः ॥ ८२ ॥

ध्यानम् ।

रूपाण्यपाणिशिलकं ललाटे

सुवर्णवेशः समरे प्रविष्टः ।

प्रचण्डभक्तिः किल रक्तवर्णः

कल्याणनाटः कथितो सुनीन्द्रैः ॥

उदाहरणम् ।

रि ग म प ध नि स रि ।

अथवा

स रि ग म प ध नि स ।

[इति कल्याणनाटः ।

अथ सारङ्गनाटः ।

सारङ्गनाटो सम्पूर्णो सत्योत्तरमन्द्रजा ॥ ८३ ॥

ध्यानम् ।

वीणां दधाना हृदयह्वयेषी

सखा समं वञ्चुललक्ष्मणे ।

आम्बुनदाभा च निषण्णदेहा

सारङ्गनाटो कथितो सुवेशा ॥

‘रूपाण्यपाणिशिलकं ललाटे’ इति पाठान्तरम् । ८२ ।

‘सारङ्गनाटः सम्पूर्णः सत्योत्तरमन्द्रजः’ इति पाठान्तरम् । आम्बु-
नदाभा सुवर्णवर्णा । वञ्चुललक्ष्मणे वेतसतलतले निषण्णदेहा इत्य-
न्ययः । ८३ ।

अथवा

करधतवीणा सखा सहोपविष्टा च कल्पतश्चले ।
हृदतरनिबद्धकवरी सारङ्गी सा सुरङ्गिणी प्रोक्ता ॥
उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।
[इति सारङ्गनडा ।

अथ देवगिरी ।

देवगिर्वाः स्वराः प्रोक्ताः सारङ्गसदृशा बुधैः ॥ ८४ ॥
ध्यानम् ।

कादम्बिनीश्चामतनुः सुहृता
तुङ्गसानी सुन्दरहारवल्ली ।
चित्राभरा मन्त्रकोरनेता
मदालसा देवगिरी प्रदिष्टा ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।
[इति देवगिरी ।

अथ सौरटी ।

सौरटी वाङ्मया ज्ञेया पद्ममलयसङ्गता ।
रिङ्गीना च समाख्याता कैचित् वङ्गजलया मता ॥ ८५ ॥

सारङ्गसदृशाद्वयं सारङ्गीसदृशादिति पाठान्तरम् । कादम्बिनी
मेघमाणा, सहत् श्यामा तनुर्व्यस्याः सा । चित्रं नागावर्णम् अमरं वस्त्रं
यस्याः सा । ८४ ।

सौरटीत्यथ सौरठीति, सङ्गतेत्यथ सम्मिलेति पाठान्तरम् । सारङ्गसे
मित्रिताङ्गवद्विरप 'मदनमूर्ध्नि सुचावजौरा' इति कश्चित् पाठः । ८५ ।

आनम् ।

वीनोत्तमसुखोभनहारवल्ली
 कर्षोत्पलममरनादविलम्बिता ।
 याति प्रियान्तिकमतिस्वयवाडवल्ली
 सौराष्ट्रिका कारुण्ये मिलिताङ्गयटिः ॥

उदाहरणम् ।

प ध नि स ग म प ।

अथवा

स ग म प ध नि स ।

[इति वीरटी ।

अथ त्रिवचा ।

त्रिवचा सा च विज्ञेया ग्रहाङ्गन्यासधैवता ।
 श्रीरवा रिपहीनेयं विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥ ८६ ॥

आनम् ।

चाक्षरन्भातरोमूले निषणा जनकप्रभा ।
 नताङ्गी हारललिता कान्तेन त्रिवचा मता ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स ग म प ।

[इति त्रिवचा ।

याठकर्तव्या ;—त्रिवची सा च विज्ञेया ग्रहाङ्गन्यासधैवता । श्रीरवा
 सा च विज्ञेया रिपहीना मकीर्तिता ॥ आनम् ;—रन्भावाद्यु तरोमूले
 निषणा पीतवर्णम् । तन्वाङ्गी हारल्लिता मियेव त्रिवची मता ।
 हरिमङ्गलवर्णोऽप्येवम् ॥ ८६ ॥

चञ्जीवर्यम् ।

१०५

अथ पञ्चाङ्गी ।

वङ्जयता पञ्चाङ्गी स्वाङ्गिपञ्चीना तञ्जीवता ।

आया तैलकदेयीया वस्त्राः सा परिकीर्तिता ॥ ८७ ॥

ध्यानम् ।

वीक्षोपगायत्यतिसुन्दराङ्गी

रक्तोष्मरा वङ्गसृष्टमूले ।

श्रीचन्दनाङ्गी स्थितिकारिणी सा

श्रीरागकान्ता कथिता पञ्चाङ्गी ॥

उदाहरणम् ।

स ग म प नि स ।

[इति पञ्चाङ्गी ।

अथ पञ्चमः ।

रागः पञ्चमको ज्ञेयः पञ्चीनः षाड्जो मतः ।

प्रथमा मूर्च्छना यत्र वङ्जयविभूषितः ।

कोचिद्वदन्ति सम्पूर्णः नृत्ताररसपूरकः ॥ ८८ ॥

वङ्जयता वङ्जययुक्ता । अस्यां तैलकदेयीया आया विद्यते ।
गारुडचिन्तागीतसिद्धान्तभास्करमते इयं षाड्जैतिनाम्ना प्रसिद्धा सम्पूर्णा
॥ चेवाचिन्तते इयं षाड्जैतीयजातिभिः समाहृता अतएव षाड्ज-
कीलिकञ्चया विख्याता । वीक्षोपगायत्री वीक्षोपगायनं कुर्वन्ती । वङ्ग-
सृष्टमूले देवसृष्टमूले श्रीचन्दनाम्नी श्रीचन्दनचञ्चकपञ्चने ॥ ८७ ॥

प्रथमा मूर्च्छना अथ वङ्जययामस्य उत्तरमञ्जा । वङ्जयविभूषितः
वङ्जययुक्तः । रक्तविशाचनेनः रक्तवर्णविस्तृतचक्षुः । मण्डली प्रसक्त-
प्रभाः । प्रभातवराणे सदा प्रियः सर्वस्मिन् कालौ मण्डितः ॥ ८८ ॥

ध्यानम् ।

रक्ताम्बरो रक्तविद्यालनेत्रः
 शृङ्गारयुक्तसङ्गो मनस्वी ।
 प्रभातकाले विजयी च नित्यं
 सदा प्रियः कोकिलमञ्जुभाषी ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म ध नि ।

अथवा ।

स रि ग म प ध नि ।

इति पञ्चमो रागः ।

अथ शङ्कराभरणः ।

वेलावल्याः स्वराः प्रोक्ताः शङ्कराभरणे बुधैः ॥ ८९ ॥

[इति शङ्कराभरणः ।

अथ वङ्गहंसः ।

वङ्गहंसे स्वरा ज्ञेयाः कर्णाटसदृशा बुधैः ॥ ९० ॥

[इति वङ्गहंसः ।

अथ विभासः ।

ललितावद्भिभासस्तु ९१

[इति विभासः ।

अथ रेवा ।

रेवा गुर्जरीवत् सदा ॥ ९२ ॥

[इति रेवा ।

वेलावल्याः वेलावल्याख्यरागिण्या बुधैः पश्चित्तैर्ये स्वराः पूर्वमुक्ताः
 शङ्कराभरणेऽपि ते स्वरा ज्ञेयाः । ८९ ।

कर्णाटे ये स्वराः पश्चित्तैरुक्ताः वङ्गहंसेऽपि ते स्वरा ज्ञेयाः । ९० ।

विभासस्य स्वरविन्यासः ललितावद्भिज्ज्ञेयः । ९१ ।

गुर्जरीवत् स्वरविन्यासः रेवायां बोद्धव्यः । ९२ ।

अथ कुड़ाई ।

देशाख्यसङ्घी अथ कुड़ाई सर्वसम्भता ॥ ८३ ॥

[इति कुड़ाई ।

अथामीरी ।

कल्याणरागवज्रयेया दुधैराभीरिका सदा ॥ ८४ ॥

[इत्यामीरी ।

मालश्रीजयतश्रीश्च धनाश्रीमांशका तथा ।

येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो नहि ।

नानादेशगतच्छाया देशीरागास्तु ते ख्यताः ॥ ८५ ॥

इतिश्रीलक्ष्मीधरसूक्तचतुर्दानोदरविरचिते सङ्गीतदर्पणे

द्वितीयो रागाध्यायः ।

सर्वेषां सङ्गीतज्ञानां मते कुड़ाईरागिण्याः स्वरग्रामः देशीसङ्घो
ज्ञातव्यः । ८३ ।

आभीरिकायां कल्याणवत्स्वरग्रामो ज्ञातव्यः । ८४ ।

येषां रागाणां श्रुतिस्वरग्रामादिनियमो नास्ति परन्तु नानादेशगत-
च्छाया यत्र लक्ष्यते ते देशीरागा ज्ञातव्याः । ८५ ।

